

III. PŘEKLAD A NĚKTERÉ DÍLČÍ JAZYKOVÉ PROBLÉMY

14 Jak se jazyk originálu odráží v jazyce překladu

Málokterý výkonný překladatel uměleckých, ale i jiných textů nepřizná, že při jeho práci na něj vyvíjí tlak jazyk originálu. Na jedné straně se mu vzpírá, na druhé straně ve snaze neseřít specifickou původního díla a neupadnout do „překladatelštiny“ tomuto vlivu v nějaké individuální míře podléhá, ne-li přímo vyhovuje.

Tento tlak se projevuje v různých rovinách, ale v zásadě lze snad rozlišit dvě oblasti: odraz gramatické struktury výchozího jazyka a jejího fungování v textu, a odraz konkrétního překládaného textu. Dlouhodobé působení gramatické struktury jednoho jazyka na druhý může přivodit přijetí, zdomácnění některých výrazových prostředků, a zdařilý překlad významného díla může obohatit žánrově i výrazově literaturu cílového jazyka. (O tlaku systémových prvků viz kap.8.)

Zde se budeme věnovat bezprostřednímu odrazu konkrétního překládaného díla. Vystává tu důležitá otázka, zda a do jaké míry chtěl překladatel dílo „naturalizovat“, přiblížit místně, časově, v reáliích vlastního kulturnímu společenství, nebo zda jeho záměrem bylo zdůraznit cizí původ, vytvořit cizí kolorit.

Čteme-li v překladu (Kazantzakis, *Poslední pokušení*) několikrát úsloví *Dvě a dvě jsou čtyři*, charakterizující určitou osobu románem, kde by v češtině snad mohlo být *Jedna a jedna jsou dvě*, nebo pořekadlo *v takový den se smějí i strakaté kozy* (obraz pro „šťastný, příjemný, sváteční den“), navozuje jejich neobvyklou dojem zcizující. Překlad ruského rčení *išči vetra v pole* (Pasternak, *Doktor Živago*) českým *hoň si vítr po poli* ve významu „a teď si ho hledej, teď si porad, babo rad“ nepůsobí naproti tomu zcela cizí, čtenář si může myslet, že jen toto české pořekadlo zrovna nezná.

Bezprostřední odraz originálu v textu překladu se projevuje i v tom, jak překladatel naloží s cizojazyčnými fragmenty (jednotlivými výrazy, citáty, celými dialogy) obsaženými v originále. Autor je bezpochyby vkládá do textu s předpokladem, že čtenářská obec v nějakém stupni ovládá příslušný jazyk. Na tom byla založena např. stará makarónská poezie. Mají v díle svou specifickou funkci, která ovšem v překladu může nabýt jiné kvality. Charak-

terizační síla či hodnota toho či onoho cizího jazyka může být v různých dobách a v různých kulturních společenstvích různá. V ruské klasické literatuře (u Puškina, Tolstého, Dostojevského aj.) se vyskytují německé, anglické, nejčastěji francouzské výrazy a pasáže, které byly ruskému vzdělanci 19. a začátku 20. století srozumitelné, které však pro dnešního ruského (i českého) čtenáře je třeba přeložit do mateřštiny. V českém prostředí nastala obdobná situace např. u Jiráskovy *Filosofské historie* nebo u Haškova *Švejka*, jejichž text obsahuje i fráze německé. Tím se ovšem funkčnost těchto prvků jak v originále, tak i v překladu oslabuje. Nečetné francouzské výrazy v díle Dürrenmattových jsou ve vícejazyčném Švýcarsku pro tamního čtenáře plně funkční, pro českého nikoli. Silné ozvláštňování vyvolává španělské výrazivo v českém překladu Greenova románu *Honorární konzul*.

V překladech do češtiny se v podstatě ustálila praxe ponechávat cizojazyčné pasáže originálu tak, jak jsou, a pod čarou nebo v poznámkovém aparátě uvést český překlad.

Odras jazyka originálu se však nemusí projevovat jen v dílčích aspektech, z nichž některé tu byly naznačeny, nýbrž v celkovém uchopení překládaného díla.

Ch. de Coster (1827-1879) napsal známou knihu o *Ulenspiegelovi*, jejíž děj se odehrává v 16. století, silně archaizovaným jazykem. Český překlad tento autorův umělecký záměr plně respektoval. Použití archaizací prostředky rozebral v podrobné studii J. Zima.¹ Překladatelé zjevně našli Mathesiův „klíč“, tj. období překládaného díla v literatuře vlastního jazyka, které by je mohlo stylisticky inspirovat, v Jiráskově historické tvorbě. Pro archaizaci využívali hlavně slovní zásoby, a to jednak autentické, doložené v starší české literatuře, jednak neologismů oděných do archaického hávu. Méně se už orientovali na archaické syntaktické konstrukce, které se u Jirásky vyskytují a jsou srozumitelné i dnešnímu čtenáři.

Před jiným úkolem stojí překladatel skladby, která vznikla v dobách dávno minulých. Může si položit pragmatickou otázku, zda vůbec archaizovat, vždyť středověký autor psal pro své současníky, a z jejich hlediska v jeho díle nebylo po archaismech ani stopy. Proč tedy rovnou nezvolit jazyk a formu odpovídající současnému čtenáři?

Praxe však ukazuje, že takový přístup je stěží možný, snad jen jako experiment. Novočeský překlad či přebásnění *Dalimilovy kroniky* programově archaizuje (překladatelka připojila i slovníček nesrozumitelných staročeských výrazů), zároveň však užívá i slov výrazně novodobých, současných hovorových tvarů a obrátů, čímž text zase dnešnímu čtenáři přibližuje (at

příkráší mou větu; nejsem žádný literát; lenošní lajdáci; byl jedna ruka s rodinou Svatopluka; císař dal jim placet; ukrad mi; roznemoh; po žábě chňap; vládl aj.). Vliv originálu se projevuje i ve volbě rýmového schématu. Zdá se, že kromě úvodního čtyřverší s rýmy *abab* existují v staročeském originále jen rýmy sdružené *aabbcc*... Je to ostatně schéma typické pro téměř celou staročeskou veršovanou produkci a mj. také pro středohornoněmeckou epiku, zvláště pro dvorský román. Až na nečetné výjimky překladatelka rýmové schéma zachovala.

Také překlad *Písně o Nibelunzích* je archaizován především v rovině lexikální, vystačí však se slovní zásobou, která je dosud srozumitelná. Překladatele však čekalo jiné velice závažné rozhodnutí: podržet schéma strofy specifické pro středohornoněmecký hrdinský epos, který žánrově nemá v staročeské literatuře obdoby, a tudíž ani zvláštní formální ztvárnění, anebo hledat jiné řešení, které by působilo nenásilně a zvýraznilo básnický charakter skladby. Podle odborníků má tento epos zvláštní strofu, tzv. nibelunskou, která se v středohornoněmecké literatuře jinak vyskytuje jen ojedinele. Jsou to čtyřverší s výraznými cézurami uvnitř každého verše a s rytmickým ozvláštňením druhé poloviny závěrečného verše, který v originále převážně končí těžkou slabikou, řidčeji krátkou přízvučnou a nepřízvučnou. Překladatel se rozhodl podržet rytmické schéma strofy. Tím však dochází k tomu, že např. trojslabičné slovo v závěrečném verši nutí českého čtenáře – pokud pochopil a respektuje rytmizující princip, aby četl (např. strofu 17) takto:

uvaruji se obou, / jinak mě čeká trápení (xXxXxXx / xXxXxXxX),
nebo aby na tento moment rezižnoval, a účtyhodný výkon překladatele, který tímto způsobem zveršoval všech 2 379 strof, pak nedojde patřičného ocenění.

Obtížné je hledat odraz jazyka originálu v překladech z jazyků našemu kulturnímu prostředí odlehilých. Např. v překladech poezie Dálného Východu. Zde je třeba ocenit průkopnický čin B. Mathesia, který k nám uváděl čínské a japonské verše v době, kdy československá orientalistika byla zaměřena jinam. O čínskou poezii se Mathesius začal zajímat již na počátku 20. let a po dlouhé době se k ní koncem 30. let znovu vrátil.² Sám čínsky neuměl, ale na základě nepřímých informací a vlastní poetické invence se pokusil vytvořit jakousi čínskou poetiku pro Čechy, kterou by zdejší čtenář vnímal jako autentickou.³ Čerpal přitom zpočátku z některých zdařilých evropských parafrází a překladů čínské poezie, zejména z německého přebásnění Klabundova, později – po válce – z Průškových podstročků. (Je jen málo pochopitelné, že v Průškově poměrně obsáhlém doslovu k poválečnému vydání *Zpěvy staré Číny* se čtenář o charakteru čínské básnictví

a principech čínského verše prakticky nic nedoví.) Díky specifickému básnickému talentu a intenzivní práci na textu se Mathesiovi podařilo postihnout některé charakteristické rysy čínské poetiky: působivým ztvárněním metaforického myšlení, pomocí charakterizujících osobních jmen a některých reálií vznikl originální přepis staré čínské poezie, který u českého čtenáře vytvořil věrohodnou iluzi čínského koloritu. Zůstává ovšem otázka, kolik je v překladu básníka Mathesia a kolik čínské poezie. Nelze nesouhlasit s J. Průškem, který ve zmíněném doslovu říká, že případný jiný překladatel čínských básníků nebude moci zcela odhlédnout od Mathesiova výkonu. Nelze však také vyloučit, že nový překlad může vzniknout na základě bezprostředních jazykových znalostí a poučenosti o verzologických poměrech v čínštině a že takový překlad může naše představy o čínské poezii založené na Mathesiovi značně posunout.⁴

Je možné hledat odraz jazyka jednoho originálního díla v jednom nebo několikaletém jeho překladu. Je však také možné zkoumat odraz jazyka, respektive formálně jazykových postupů určité literární školy nebo skupiny, které proniknou do jazyka překladu a mohou inspirovat i původní tvorbu domácích. Máme tu na mysli např. surrealistické nebo vůbec experimentální nakládání s jazykem. V takových případech se však zpravidla hovoří spíše o vlivu toho kterého literárního směru. Jeho průbojnost se neprojevuje jen novostí obsahovou, ale bývá spojena i s novým jazykovým ztvárněním.

Poznámky

- ¹ J. Zima, Problém archaismů v překladu literárního díla, *Slovo a slovesnost* 15, 1954, s. 122 až 128.
- ² J. Franěk, *Bohumil Mathesius*. Praha 1963.
- ³ Blíže viz též B. Mathesius, *Zpěvy staré Číny*. Souborné vydání... připravil a komentuje Jiří Franěk. Praha 1988.
- ⁴ Srov. např. překlady M. Ryšavé *Trojzvuk* (Praha 1988) a Li Po, *Měsíc nad průšmykem* (Praha 1976).

15 Slovosled a překládání

Bylo by možné říci i *Překládání a slovosled*. Je to totéž? Domníváme se, že ano. Jde o spojení dvou pojmů z různých rovin v název charakterizující analyzovaný problém, a pořadí členů je zaměnitelné.

V jiných případech však při spojení dvou podstatných jmen souřadící spojkou *a* může docházet ke stabilizaci slovosledu, to znamená, že preferujeme (nebo snad dokonce považujeme za jedině vhodné) spojení určitého

typu, např. *rodiče a děti, teorie a praxe, nabídka a poptávka*. Při překládání zde pak slovosled zůstává nezměněn (např. v ruštině *otcy i děti, teorija i praktika, predloženiye i spros*).

O něco složitější je již situace v takových slovních spojeních, kdy je podstatné jméno determinováno (určováno) přídavným jménem. V češtině máme běžně pořadí *zajímavá kniha, pěkné počasí, zdařilý výlet*. V terminologii (zvláště v systematicke jednotlivých oborů) se setkáváme s opačným pořadím, např. *kysličník uhličitý, kočka domácí*. Případy inverze, tj. postavení přídavného jména za jménem podstatným (v postpozici) jsou sice v terminologii běžné, ale ne výhradní. Nové termíny mohou mít slovosled normální, tj. nemusí se slovosledně lišit od volných spojení, např. *těžká voda, kyselý déšť*.

K inverzi může dojít v češtině i tam, kde je přídavné jméno od svého jména podstatného odtrženo (je součástí přísudku): *Zde se setkáváme s opačným pořadím // Zde se setkáváme s pořadím opačným; Naproti tomu zde je sloveso v koncové poloze // Naproti tomu je zde sloveso v poloze koncové.*

Na rozdíl od češtiny má např. polština silnější tendenci k inverzi, srov. *węgiel brunatny* ≈ *hnědé uhlí*; *ładunki wybuchowe* ≈ *wýbušniny*. Někdy dochází ke kolísání, např. *Ojciec Święty // Święty ojciec* (označení římského papeže).

V ruštině dochází k inverzi někdy u názvů zboží (*utka žarenaja, soljanka mjasnaja, igra elektronnaja mikroprocessornaja*); to je možné i v češtině, např. *švestky půlené, ořechy vlašské loupané*. Slovosled se může v některých případech stát i prostředkem aktualizace (při diachronním překladu – srov. kap.40).

Slovosledná struktura jakožto lineární sled komponent je výrazem hierarchie vnitřních vztahů, ať vztahů syntaktické závislosti, či vztahů spojených s logickým důrazem. Jako taková má struktura svá místa (pozice) více a méně závažná. Počet závažných (klíčových) míst i jejich umístění na horizontální linii dané struktury (věty, slovního spojení) patří k jejím specifickým rysům a vytváří současně i dílčí specifický rys systému daného jazyka. A tak se můžeme setkat se slovoslednými rozdíly mezi češtinou na straně jedné a ruštinou, němčinou či angličtinou na straně druhé.

Při analýze každé struktury, tedy i slovosledné, je třeba si klást otázku jejich složek, tj. především počtu elementů, v daném případě slovosledných komponent. Neboť počet elementů struktury je v mnoha směrech určující: s narůstajícím počtem elementů struktury se mění i její vnitřní

uspořádání, tj. především počet relací, do nichž elementy vstupují, a v souvislosti s tím i charakter těchto relací.

Zatímco v uvedených dvoučlenných strukturách jsme mohli oba členy sledovat pouze z hlediska vzájemného pořadí (antepozice, postpozice), jsou u vícečlenných struktur (počínaje tříčlennými) ještě další možné pozice, a sice cirkumpozice (umístění okolo) a interpozice (umístění uvnitř). Sledujeme-li tři komponenty současně, je pozičních variací teoreticky šest: ABC, ACB, BAC, BCA, CAB, CBA. Počet realizovaných variací z teoreticky možných může pak být v jednotlivých jazycích různý.

Slovosledné struktury dvojměstné na jedné straně a trojměstné (ev. víceměstné) na straně druhé se však vzájemně neliší pouze počtem pozičních variant. Rozdíl mezi nimi je hlubší. U trojměstných struktur přistupuje další aspekt, jehož lze využít pro výklad slovosledné problematiky, a to vztah kontaktu a distance.¹ Vycházíme z předpokladu, že mezi jednotlivými komponentami slovosledné struktury existuje vztah, který můžeme označit jako koherenci (soudržnost): určité členy, spjaté obsahově a/nebo formálně, následují většinou (nebo vždy) za sebou – jsou v postavení kontaktním, nebo naopak jsou od sebe vzdáleny – jsou v postavení distančním. Upozorňujeme ovšem, že zde nejde o protiklad příznakový/nepříznakový a že tedy distance není pouze nulový kontakt. Oba jevy, jak kontakt, tak distance, jsou v určité situaci příznakové v tom smyslu, že jsou určujícím faktorem a že tedy některá slovosledná schémata lze vysvětlit na základě kontaktu, zatímco u jiných je určujícím rysem tendence (či zákonitost) distance.

Typickým principem distančním je řízení slovosled v němčině, kde vedlejší věta má určité sloveso na konci,² např.: *Ein großer Vorteil von A. Wierzbickas Methode besteht darin, daß man mit ihr möglicherweise alle Sätze einer Sprache explizieren kann*. Koncové postavení určitého slovesa ve vedlejší větě je však vázáno na spojku; pokud je vedlejší věta bezespoječná (to je specificky typologický rys syntaxe němčiny), je naopak sloveso v pozici iniciální: *Sollten Sie noch einen Wunsch haben, schreiben Sie...* V distančním postavení jsou i komponenty analytického tvaru: *Auf diese Frage bin ich wiederum durch meine Beschäftigung mit der metatheoretischen Basis der Transformationsgrammatik gekommen*. Koncové postavení má rovněž odlučitelná předpona, a to naopak v hlavní větě: *Kommt man mit einem Wort nicht zurecht, so schlägt man ein Lexikon auf*. Avšak můžeme i číst *So sieht es aus in der Praxis*.

Všechny tyto rysy a pravidla jsou fixovány, takže pro překladatele z němčiny je věc jasná. Problém je v tom, že např. při tlumočení musí tlumočnick ostře sledovat myšlenku; zpravidla již vytuší (pokud má praxi v náslehu), jaká předpona na konci bude.

Pro překlad mezi ruštinou a češtinou jsou důležité slovosledné závislosti slovních spojení. Ve slovním spojení, které vzniklo kondenzací (zhuštěním) struktury větné a má i ve své nové podobě vyjádřit oba determinanty (tj. původní akuzativní a ještě jeden v libovolném nepřímém pádu dalším), se často vyskytuje jev, který jsem nazvala *distance genitivu*. Distančí genitivu rozumím oddělení druhého pádu podstatného jména od podstatného jména slovesného, např. *ustanovenije lingvistami fakta...*; *predostavlenije večernikam otpuskov*; *vybor dlja atlasa jazykovych različij*; *prisojedenenije k odnomu gosudarstvu drugoj narodnosti*; *proniknovenije v nauku metodov*; *sozdanije v SAR nacional'noj promyšlennosti*.

Genitiv může být v ruské větě od svého řídicího podstatného jména slovesného vzdálen opravdu přes celou větu: *Odnoj iz central'nych prem'jer Edinburgskogo festivalja javilos' ispolnenije Bol'sim simfoničeskim orkestrom Vsesojuznogo radio i televidenija i Šotlandskim festival'nym chorom (solist Vilem Pržibyl, Českoslovakija) nikogda ne ispolnivejsja v našej strane kantaty* ≈ *Jednou z centrálních premiér edinburgského festivalu bylo provedení kantáty* (v SSSR se dosud nehrála), *a to v podání Velkého symfonického orchestru Všesvazového rozhlasu a televize ve spolupráci se skotským festivalovým sborem (sólista Vilém Přibyl, Československo).*

Příklad distančního postavení genitivu v angličtině: *They had encouraged the formation in the Lithuanian and White Russian Orthodox community of the new Uniat Church...* ≈ ... což vedlo k vytvoření nové uniátské církve v lůně litevské a běloruské pravoslavné komunity; *Despite the coronation in Moscow of Michael...* ≈ Přesto, že byl Michal v Moskvě korunován...

Ve všech uvedených příkladech je v češtině třeba rozvíjet daný výraz celou větou. Případy jako *příplutí do Středozemního moře americké flotily* (televizní zpráva, 14.1.86) svědčí o nedostatečné pozornosti k interferenčním jevům.

Podobně i ve slovním spojení s *příčestím* (slovesným adjektivem) se ruský a český slovosled liší. Vezmeme-li české slovní spojení *území zabrané vojsky* nebo *vojsky zabrané území*, vidíme, že sled komponent je v obou případech shodný se stupněm syntaktické závislosti (rangu): 1, 2, 3 nebo 3, 2, 1. V ruštině je však možný i sled jiný: 2, 3, 1: *zachvačennaja vojskami territorija*. Potíže tedy může působit slovosled slovních spojení

spíše při překladu z češtiny do ruštiny, a to zvláště proto, že výběr z obou možností se vyznačuje spíše určitými tendencemi než zřetelnými zákonitostmi.

Větší složitost zjišťujeme u tzv. *větného důrazu*.³ Jak známo, v mluveném projevu může být každá komponenta věty zdůrazněna intonačně (v souhrě se slovoslednými zákonitostmi). V textu popisném je třeba slovosled uspořádat tak, aby čtení bylo jednoznačné. Svou problematiku má pak překlad dialogů, kde je zapotřebí nějak naznačit živou intonaci. Volba prostředků zde závisí na každém konkrétním jazyku, jeho slovosledných pravidlech na straně jedné a možnostech variace na straně druhé. Je též často podmíněna faktory lexikálními, prozodickými a snad i jinými.

Poznámky

- ¹ V. Straková, *Distance jako slovosledný faktor*. - In: *Filologické studie II*, Praha 1970, s. 97-105.
- ² K. Boost, *Neue Untersuchungen zum Wesen und zur Struktur des deutschen Satzes: Der Satz als Spannungsfeld*. Berlin 1955.
- ³ L. Uhlířová, *Knížka o slovosledu*. Praha 1987.

16 K překládání frazeologie

Jeden kamarád o druhém občas řekne: „Znám ho jako své boty“. Může ho znát ovšem i jinak: „jako svých pět prstů“, např. v ruštině: *znat' kak svoi pjat' pal'cev*, nebo v polštině: *jak swoje pięć palców*; „jako svou kapsu“ – v němčině: *kennen wie seine Westentasche*; ve franštině: *connaître comme sa poche*; v polštině: *znać kogoś jak własną (swoją) kieszeń*.

A co když někdo lže? Lže o něm říci *lže jako zjednaný*, jak lze číst v jednom překladu z ruštiny? Domníváme se, že ne. Říká se: *jí jak zjednaný*, ale jestliže lže, pak *vždycky jak(o) když tiskne*.

A čemu se může někdo nebo něco podobat? Různým věcem: v češtině říkáme *jako by mu z oka vypadl // podobný jako vejce vejci*; ve franštině: *ils se ressemblent comme deux gouttes d'eau*; v ruštině: *oni pochoži kak dve kapli vody*; v angličtině: *...like two peas*; polsky: *jota w jotę // kubek w kubek tak sam*.

Teď už je jistě zcela jasné, že budeme hovořit o frazeologii jakožto překladatelském problému. Neboť právě vztah k frazeologismu, tj. k frazeologickému výrazu, eventuálně i k vyšší jednotce – přísloví – je závažným kritériem, podle něhož lze překlad hodnotit. Při překládání frazeologismu jde totiž často o to, nikoliv překládat, nýbrž dosazovat, substituovat to, co se

v dané situaci v daném jazyce říká. Tedy např. je-li v ruském textu úsloví *Sobaka lajala na djadju frajara* (románová postava jej užívá vždy, je-li pochválena, jako výraz vlastního sebeuspokojení) a toto úsloví je do češtiny přeloženo vždy jako *Frajer jsem a frajer budu*, nelze tento překlad považovat za zcela uspokojivý (nemluvě již o nevhodných konotacích, které publikovaný překlad navozuje). Bylo by spíše možno uvažovat o situačním ekvivalentu *Kdo umí, umí*. Užití frazeologismu je někdy v překladu nevhodné: „*Fakt, čifírek si umí člověka omotat kolem prstu*“ (jde o čichir, lid. čifir – drogu). Tedy spíše: „*Fakt, čifírku propadneš, ani nevíš jak, ev. ani se nenaděješ.*“ Jde o to, že výraz *omotat si někoho kolem prstu* se zde nehodí.

Pokud jde o ublížení, mluvíme v češtině o kuřeti, nikoliv o mouše, jak najdeme v překladu Šukšina – *ani mouše by neublížil* (dokonce jsme se v překladu mluveného jazyka setkali s výrazem *ani mouše by neukřivdil = on i muchi ne obidit*).

O tom, že frazeologismy nelze překládat podle komponentů, nýbrž globálně, tj. frazeologický celek substituovat celkem jiným (v teorii překladu se zde někdy mluví o tzv. situačním ekvivalentu), tj. celkem situačně adekvátním a výskytově podobným, se již psalo. Přesto se však stále setkáváme s neuspokojivými překlady. Uvedeme několik příkladů z lužické srbštiny:

„*Co potřebuješ? Peníze? Ty také? Haha, to čert bij do špačků.*“ Zde by se dalo spíše říci „*Ale k đasu*“, nebo „*K čertu*“, „*Jdi do háje*“, „*Aby tě husa kopl*“ apod.

Nebo: *K tomu zpíval pod vedením mladého učitele malý nový domovinský soubor neznámá slova, neznámé melodie a zpěvákům trochu tloukl Srb na pusu, když spustili: „Auferstanden aus Ruinen...“* Větu by bylo možno přeložit: *...a zpěváci by byli nemohli zapřít, že jsou Srbové...*, nebo: *...a jejich zpěv zněl jaksi srbsky, když spustili...*

A do třetice: „*Té zrovna toho bylo zapotřebí, té mladé jíšce!*“ Snad spíše: „*Té toho zrovna bylo zapotřebí, vždyť je to ještě mláďe!*“

V čem spočívá specifičnost frazeologie jako takové? Frazeologii lze považovat za specifickou vrstvu lexikálního bohatství i lexikálního potenciálu určitého jazyka, a to i přes některé dílčí mezijazykové shody, i přes výrazný univerzální charakter situací, jimiž je vznik a užívání frazeologismů pragmaticky motivováno.¹

Vzhledem k tomu, že frazeologie není uzavřenou oblastí, nýbrž právě naopak oblastí výrazně dynamickou – vždyť frazeologismy se množí jako houby po dešti (r. *kak griby pod doždem*) – je vystižení emocionálního,

hodnotícího i dobového příznačného koloritu frazeologismu úkolem někdy dost obtížným.

Frazeologie je tou oblastí nominace, tj. oblastí vytváření pojmenování pro věci, jevy a situace, která užívá jednotky větší než slovo, včeslovné, vícekomponentové.² K tomu přistupuje ta okolnost, že frazeologické útvary neslouží pouze neutrálnímu pojmenování určité skutečnosti či situace, nýbrž jsou výrazně zaměřeny na subjektivní hodnocení, jehož podstatou je údiv, překvapení. Frazeologické útvary tak mohou ve zhuštěné podobě zachytit názor, postoj, a současně jej mohou vtipně komentovat.

Při sledování problematiky frazeologie (zvláště u tak vyhraněných a bohatých oblastí, jako je přirovnání,³ je třeba vzít v úvahu především tři okolnosti: 1. expresivnost frazeologických prostředků (nad základním významem často převládá význam přidružený, konotativní); 2. jejich efemérní, pomíjivý charakter; 3. jejich variabilitu, proměnlivost.

Efemérní charakter expresivních prostředků je zde zdrojem dynamiky: frazémy rychle zevšedňují, otírají se a jsou stále nahrazovány novými podle toho, jak to dovolují kreativní, tvůrčí schopnosti mluvčích; o rychlém vývoji tu svědčí mj. i výrazné procento dnes již neznámých či neužívaných výrazů Zaoarálkova slovníku.

Variabilita frazeologických jednotek se týká dvou věcí, a to celkového rozsahu a konkrétních komponentů; podle toho můžeme mluvit o variacích dvou typů. Jsou to: (a) rozsahové variace – možnost vypouštění fakultativních složek frazému, např. *být (na někoho) (sladký) jako med*; (b) komponentové variace – možnost variace jedné složky, např. *šířit se jako mor (jako lavina; jako požár); mít peněz jako želez (jako smetě; jako šlupek; třísek; babek; hadrů)*.

Jako varianty obecného modelu lze pak chápat i ekvivalenty v pohledu mezijazykovém: *koukat na něco jako tele na nová vrata* ≈ r. *smotret' kak baran na novyje vorota*; *ani ryba ani rak* ≈ r. *ni ryba, ni mjaso* ≈ pol. *ni (to) z mięsa, ni (to) z pierza*; *platný jako páté kolo u vozu* ≈ r. *nužen kak sobake pjataja noga*.

I když situace, které k frazeologizaci vedou nebo ji dokonce „napovídají“, jsou v zásadě identické (údiv nad intenzitou, zápor, marnost, neúspěch, či zase naopak nepředstavitelný úspěch v určitém konání) – lze mluvit obecně o „limitních“ situacích, veličinách apod. – nemusejí být v jednotlivých jazycích typ frazému či konkrétní jazyková podoba frazému zdaleka vždy identické. Hrají zde v prvé řadě úlohu faktory historické; např. společnou součástí frazeologických soustav evropských jazyků jsou zde reminiscence

antické (*Achillova pata, gordický uzel*), biblické (*starý jak Abrahám*). Dalším zdrojem shod zde mohou být souvislosti areálové, kulturní či historická příbuznost jazyků. Srovnejme např. celou řadu korespondencí mezi češtinou a slovenštinou, češtinou a němčinou, češtinou a polštinou, češtinou a ruštinou, ruštinou a polštinou, ruštinou a franštinou apod.:

č. + slov.: *bez ladu a skladu* = *bez ladu a skladu*; *opít někoho rohlíkem* = *opít niekoho rožkom*; *uhodit hřebík na hlavičku* = *trafiť kliniec po hlavičke*; *udělat díru do světa* = *urobiť dieru do sveta*; *malovat čerta na zeď* = *malovať čerta na stenu*; *šít něco horkou jehlou* = *šiti niečo horúcou ihlou*; *Dočkej času jako husa klasu!* = *Dočkaj času ako hus klasu!*;

č. + pol.: *Už o tom vrabci cvrlikají* = *Już o tym wróble (na dachu) ćwierkaja*; *Nové koště dobře mete* = *Nowa miotła dobrze zamiata*; *Trefila (padla) kosa na kámen* = *Trafiła (padła) kosa na kamień*; *udělat kozla zahradníkem* = *zrobić kozła ogrodnikiem*;

č. + něm.: *Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá* = *Wie man in den Wald hineinruft, so schallt es (auch) (wieder) heraus*; *Každý začátek je těžký* = *Aller Anfang ist schwer*; *Žádný učený s nebe nespadol* = *Es ist kein Meister vom Himmel gefallen* (ale r. *Pervyj blin komom*; *Ne bogi gorški obžigajut*);

č. + r. + fr.: *Není ve své kůži* = *On ne v svojej tarelke* = *Il n'est pas dans son assiette*; *To mi vyhovuje* = *Eto menja ustraivajet* = *Cela m'arrange tout à fait*; *Jsem (úplně) vyřízenej (člověk)* = *Ja končenyj čelovek* = *Je suis un homme fini*. Těž: *učinit opatření* = *prinjat' mery* = *prendre les mesures*; *ani ryba ani rak* = *ni ryba, ni mjaso* = *ni chaire ni poisson*.

Frazeologismy jsou „kořením jazyka“ a jako takové nejsou vždy jednoznačné či snadno transponovatelné do jazyka jiného. Proto musí překladatel buď vybírat – je-li z čeho – nebo použít opis, kompenzace, dotvořit výraz apod. Nezvládnuté překlady frazeologismů se naopak projevují jako nenáležitý, „komponentový překlad“ (fr. *surtraduction* - srov. Vinay & Darbelnet;⁴ r. *pokomponentnyj perevod*). Je tomu tak např. v již uvedeném výrazu *zná ho jako svou dlaň* (srov. a. *he knows him like the palm of his hand*).

Frazeologismy bývají klasifikovány nejrůznějším způsobem; nejběžnější jsou klasifikace podle typů či podle okruhů, které plní funkci *tertia comparationis*, tzn. předmětu či situace, ke které se přirovnává. Máme tak frazeologii *somatickou*, jejímž základem jsou části těla (*střežit něco jako oko v hlavě, nemá to ani hlavu ani patu, postavit se na vlastní nohy, podat někomu pomocnou ruku*), frazeologii *faunickou*, tj. zvířecí, např. *dělat z komára velblouda* = n. *aus einer Mücke einen Elefanten machen* = r. *delat' iz muchi slona* = sl. *robiť z komára somára*; *jako slon v porcelánu* (*jako hrom do*

police) = fr. *comme un éléphant dans la porcelaine* = n. *wie ein Elefant im Porzellanladen* = r. *kak slon v posudnoj lavke* = a. *like a bull in a china (shop)*; *bít se jako lev* = r. *sražat' sja kak lev* = n. *wie ein Löwe* = fr. *comme un lion* = a. *to fight like a tigre* (*wild cat*).

Ve slangu je oblíbená i frazeologie „profesní“; *mít hlad jako herec* (srov. a. *be hungry as a hunter*), *má řeč jako holič, vypadá jak cukrář*.

Vyskytují se i frazeologismy s *numerickým členem*: *plést páteř přes deváté* = pol. *pleść piątę przez dziesiątę* = n. *vom Hundertsten ins Tausendste*; *pracovat o sto šest (ostošest)* = pol. *pracować na sto dwa*; *je toho dvakrát do huby* = pol. *starczy tego na jeden ząb*.

Uvedme dále frazeologismy obsahující adjektivum s významem *národnosti příslušnosti*: *To je pro něho španělská vesnice* = n. *Das sind für ihn böhmische Dörfer*; r. *kitajskaja gramota* = pol. *chińszczyzna* = fr. *C'est l'hébreu pour lui*; *za uherský rok* = pol. *na ruski rok*; sem též: *kanadský žertík, turecké hospodářství*. *Hezký je frazeologismus zmizet po anglicku* = fr. *disparaître à l'anglaise* = a. *to take French leave*.

Frazeologismy obsahující *vlastní jména, nomina propria*, jsou zvláště zajímavé. Může jít o jména místní, jako *Propal kak šved pod Poltavoj* (český ekvivalent by mohl znít *Dopadli jak sedláci u Chlumce*), nebo o jména osob, kde může dojít i ke kumulaci: *Fetin'ja Ustin'je dvojurodnaja Oksin'ja*; *Sidor Makaru rodnoj Chariton*. Zde jde o něco, co se ve slovenštině označuje výstižně jako „rodinkárstvo“; pokud bychom ovšem měli uvedený ruský frazeologismus výstižně přeložit do češtiny, nebylo by to jednoduché a kontext by musel být dostatečně široký.

Frazeologismus jako výrazný prostředek živého, neotřelého vyjadřování je charakteristický pouze pro některé mluvě v běžné komunikační praxi a jen pro některé autory a postavy v jejich dílech. Lingvisté se snaží zachytit příliv frazeologie lexikograficky; tyto slovníky jsou pak pro překladatele *neocenitelnou pomůckou*, zvláště jsou-li *vícejazyčné*. Z předních děl tohoto žánru můžeme uvést český slovník frazeologický, připravovaný ruský autorský slovník A.N. Ostrovského aj.

Poznámky

- ¹ V. Straková, Frazeologie v mezijazykovém pohledu, *Slavia* 56, 1987, s. 15-21.
- ² J. Filipec & F. Čermák, *Česká lexikologie* (Studie a práce lingvistické 20). Praha 1985.
- ³ F. Čermák, J. Hronek & J. Machač, *Slovník české frazeologie a idiomatiky: Přirovnání*. Praha 1983.
- ⁴ J. P. Vinay & J. Darbelnet, *Stylistique du français et de l'anglais: Méthode de traduction*. Paris 1958.

17 Termín jako překladatelský problém

Odborný překlad lze hodnotit jako zvláštní druh zpracování **informace**.¹ Podobně jako bibliografický popis, anotování či referování má překládání odborné literatury výrazný charakter **analyticko-syntetický**. Základním rysem odborného textu je to, že se informace **podává dostatečně explicitně, s argumentací a v systematizačním rámci**.

Rámcem textu je pak dáno i centrální postavení **termínu** jakožto jednotky **vysoce autonomní, přesně vymezené** (své ideální podoby nabývá termín v exaktních vědách). **Termín je nezávislý na svém kontextu i na etymologickém významu**. Má být tvořen co nejušporněji, zkratky mají připomínat svou podobou slovní jednotku, aby se s nimi dalo v textu dobře pracovat.

Terminologie však není v odborném textu problémem jediným; odborný text má i své zvláštnosti **skladebné**,² a tak při překládání je třeba znát nejen termíny, ale i řešit otázku **větných či nevětných konstrukcí**, správně pracovat se slovním spojením (textovou frazeologií) apod.

Překládání termínu je spojeno s několika okruhy textů; můžeme tedy rozeznávat: **(a) termín v ryze technickém textu, (b) termín v textech společenskovědních, (c) termín v textech publicistických, (d) termín v beletrii**.

Vlastní sférou terminologické problematiky je **technický překlad**. Pokud jde o terminologii již stabilizovaných, tradičních oborů, je věc poměrně jednoduchá: **zachycují ji technické slovníky příslušných směrů**. Terminologie jakožto specifická vrstva slovní zásoby se těší stálé pozornosti lingvistů, je centrem působení **jazykové normy**. Normalizaci a unifikaci terminologie slouží soustavná a přímá účast lingvistických autoritativních institucí na vytváření terminologických norem. Ideálním cílem této normotvorné činnosti je uspořádání, **unifikace a standardizace terminologie národního jazyka**.

Praxe překládání je ovšem s tímto ideálním stavem v dialektickém rozporu. Prudce se rozvíjející obory technické jsou převážně spojeny s **cizojazyčnou dokumentací**, a tak vyžadují, aby překladatel **reagoval aktivně, samostatně a okamžitě**. Řada termínů z technické dokumentace v existujících slovnících uvedena není (nemluvě již o tom, že tyto slovníky nejsou vždy dostupné). Zde pak přijde překladateli vhod i znalost dalších jazyků, protože v některém z nich již zachycení terminologie někdy postoupilo dále než ve slovnících českých.

V oblasti techniky se názvy často **přejímají**, vytváření českého ekvivalentu je méně časté. Tendence k hospodářské integraci, vázané na mezinárodní spolupráci, nese s sebou i silnou tendenci k integraci jazykové. Jejím projevem je i to, že jazyk, v němž termín vznikl, může svou prioritu technickou projevit zcela samozřejmě i prioritou jazykovou: má šanci zůstat označením i v dalších jazycích, mimo oblast svého přímého vzniku. **Zvláště patrné je to např. v textech spojených s výpočetní technikou, elektronikou apod., kde je role angličtiny nepopiratelná: výrazy jako hardware, software, bit, playback, computer, transputer, display se staly součástí českých textů, domácí výrazy nevznikly nebo se neujaly**. Poznamenejme zde, že se přejímání anglických termínů netýká pouze češtiny, je běžné i v jazycích s odlišným grafickým systémem, např. v ruštině: **ноу-хау (know-how)**.

Cizojazyčný termín může být však v **prejímajícím jazyce graficky adaptován** (*byte* ≈ *bajt*, *chip* ≈ *čip*, *transistor* ≈ *tranzistor*), **slovotvorně integrován (digitální)**, nebo posléze přeložen (*control* ≈ *ovládání*). Výběr z uvedených možností – jak s novým termínem naložit, kterou cestu zvolit – řeší pak každý jazyk po svém, a tak zde mohou být rozdíly i mezi blízkce příbuznými jazyky. **Normativní snahy mohou být hlasem poradním, mohou modifikovat podobu termínu, např. doporučit označení banka dat (vedle databanka), upozornit na výraz nevhodný (masírovaná propaganda)**³ apod. V žádném případě však nemůže normativní snažení – a bylo by to i protismyslné – zásadně bránit vlivu **cizího jazyka**. Vždyť právě při mezinárodní spolupráci je **internacionální charakter** termínu jeho nespornou předností.

Překladatelské problémy spojené s technickou literaturou se v modifikované podobě objevují i při překládání literatury **netechnického, tj. především humanitárního charakteru**. Dokonce zde přistupuje ještě další problém, tj. **problém pojmového vymezení**. Zatímco v případě termínů technických, tj. v oblasti materiální kultury, lze věc zachytit nákresem, fotografií (předmětem úvahy může být tedy pouze název, nikoliv věc sama), v oblasti společenských věd mohou být rozpory již v samém chápání pojmu (hledisku, rozsahu apod.). Správné pochopení pojmu je při překládání zvlášť důležité tam, kde má věc i mimojazykový dosah (např. právní, obchodní, vojenský). Z praxe je znám problém spojený s **definicí agrese**, není často jednoznačně vymežitelný pojem **kultura, národ**, nemluvě již o pojmu **svoboda**; v lingvistice jde např. o **morfém** apod.

Každá oblast společenských věd má tak – vedle pojmů a názvů obecně přijímaných a jednoznačných – ještě vrstvu svých pojmů-termínů, **vázaných na vlastní přístup, a tedy i na určitý jazyk**.

Např. ruská literárněvědná terminologie pracuje s názvy, jako *povest'*, *poema*, *roman-reka*, *očerk*, které nemají jednoznačný pendant v češtině. Pracuje se s nimi tedy v textu začasť jako se slovy citátovými, tj. nepřekládají se a uvádějí se v uvozovkách. Podobně je tomu i u slov, jako *sčitka*, *podstročnik* aj. Naproti tomu označení *esej*, v češtině běžné, se v ruštině pro označení domácí produkce neuzívá. Z teorie umění je znám problém spojený s překládáním ruského výrazu *obraz*. Potíže činí i ruský útvar *romans*; srov. v českém textu: *Lyrickému charakteru jeho [tj. Rachmaninovovy] invence odpovídala i tvorba písňová (přes 80 romansů)*.

Z oblasti hudby je známo odlišné označování stupnic (sloužící též k pojmenovávání hudebních opusů), které zároveň svědčí o příslušnosti k odlišným kulturně historickým sférám:

č.,n.,pol.	angl.	r. (podle fr.vzoru)
C dur	C major	do mažor
c moll	C minor	do minor
Fis dur	F sharp major	fa-diez mažor
fis moll	F sharp minor	fa-diez minor
As dur	A flat major	lja-bemol' mažor
es moll	E flat minor	mi-bemol' minor

Odlišný je i systém chemického nebo lingvistického názvosloví. V oblasti lingvistické terminologie je, v souvislosti s odlišnou tradicí, celá řada termínů, které si, např. v ruštině a češtině, neodpovídají (mluví se zde o tzv. bezekvivalentových lexikálních jednotkách). Snad nejmarkantnější je nedostatek termínu pro český výraz *přechylování* (*moce* z lat. *motio* ‚pohyb‘). V ruském textu je třeba výraz opsát: *obrazovanije parnyh naimenovanij dlja suščestvitel'nyh ženskogo roda ot osnov suščestvitel'nyh mužskogo roda*. Obtížně se převádí do ruštiny i termín – ostatně v češtině a slovenštině unikátní – *doplněk*. Na druhé straně zase ruské výrazy, jako *cel'noformlennost'*, *primykanije*, *pereosmyslenije*, nebo fr. *surtraduction* nemají ekvivalent v češtině. Beze změny se ponechávají při převodu do cizího jazyka např. výrazy označující grafické speciality určitého jazyka, např. sl. *vokáň*, fr. *cédille* apod.

V souvislosti s odborným stylem je třeba poukázat na to, že k terminologizaci výrazů z obecného jazyka může docházet druhotně, ve slovním spojení. Např. r. adj. *belyj* ve spojení *belyje stichi* (podle fr. *blanc vers* ‚blankvers‘) se stává součástí terminologického spojení. Srov. podobně r. *černyj jaščik* ≈ *černá skříňka* (podle a. *black box*); *těžká voda*, *kyselý déšť*.

Kombinační možnosti lze sice (např. při překladu z češtiny do ruštiny) předpokládat, avšak právě zde se někdy projevuje „jazyková specifická“, tj. jazyk si vybírá něco jiného. Ruština si např. vybrala jiné přídavné jméno pro ekvivalent slovního spojení *mateřský jazyk* (*mateřština*): *rodnoj jazyk* (užívání výrazu *rodnyj jazyk* v odborné češtině svědčí v neprospěch uživatele); v polštině pak: *język ojczysty*. Srovnej též: *generální oprava* ≈ r. *kapital'nyj remont* (adjektivum *general'nyj* existuje i v ruštině, ne však v tomto spojení). Podobně: *slépé patrony* ≈ r. *cholostyje patrony* apod.; český výraz *bledá závist* má ruský ekvivalent *černaja zavist'*; srov. v němčině *Rotkohl* a *Blaukraut* pro označení těchto.

Právě v oblasti slovního spojení probíhá začleňování lexikálních jednotek do textu. Textový kontakt dvou sousedních jednotek nezůstává pro obě jednotky bez důsledků. Je-li opakován, nebo dokonce typizován, pak může být základem významových posunů, diferenciací, změn. Např. slovní spojení *arsenal metodov*, *arsenal sredstv*, *arsenal vozmožnostej*, v ruštině oblíbená, vedou k tomu, že se význam podstatného jména *arsenal* (vojenský termín) rozšiřuje, posunuje, štěpí. V češtině zde spíše mluvíme o *repertoáru*, ev. o širokém *spektu prostředků*, v současné době je pak (zvláště v publicistice) oblíbeno spojení *vějíř* (*možnosti*) (fr. *éventail*), ev. *menu*.

Zatímco při každém nárazovém zintenzivnění mezijazykových kontaktů nachází překladatel další a další tzv. „bezekvivalentní jednotky“ (při překládání z ruštiny jsou to např. výrazy označující pojmy ruského pravoslaví, při překladu českých publikací do ruštiny pak názvy spojené s gotikou), při průběžných mezinárodních kontaktech v určité oblasti problematiky se tyto mezery doplňují, a to tím rychleji, čím více je daný termín frekventován. (Z novodobých bychom mohli jako bezekvivalentový označit německý výraz *Jugendweihe*.) Protože při technickém komunikačním propojení nemůže být prázdných míst, vedou silící snahy o technickou integraci k soustavnému doplňování termínů i pojmů v určitém jazyce. Pro odborníka i překladatele je samozřejmé, že se i při své vysoké kvalifikaci bude stále seznamovat s novými termíny (v souvislosti s rozvojem oboru), které si musí osvojit, nebo k jejichž vytvoření i zařazení do současné češtiny musí sám přispět.

Funkci sdělovacích prostředků (tisk, rozhlas, televize) v obecně informativním procesu není třeba zdůrazňovat. Právě to je oblast, jíž postupně pronikají (spolu s novými informacemi) nové termíny pro označení nových skutečností či nových pohledů na skutečnosti již existující. V žurnalistice je dobrým zvykem (i když nikoliv vždy samozřejmostí) při zavádění termínu vysvětlit, co termín označuje; viz. např. termín *noosféra*: *Bezpochyby jednu*

z nejvýznamnějších rolí sehrály práce Vladimira Ivanoviče Vernadského... Jeho termín *noosféra*, tedy sféra rozumu, označuje biosféru, přetvořenou pozitivním vlivem člověka.

Vstup termínu do obecného povědomí je obvykle postupný, termín je uváděn výrazem tzv. nebo uvozovkami; např. tzv. *kyselý déšť* (jindy ovšem se již pracuje s tímto termínem jako se samozřejmostí).

Je to tedy oblast publicistiky, jejímž prostřednictvím se široké vrstvy čtenářů seznamují s tzv. „dobovými reáliemi“, tj. termíny z oboru kultury (*tabu, odtabuizování, indexový autor, trezorový film, ineditní literatura*), z oboru ekonomiky (*chozrasčot, samofinancování z r. chozrasčot, samofinansirovanije*), ekologie (*exhalace, emise, smog, ekologizace, ekologický kolaps, odlučovač k odsíření kapalin*), mezinárodních vztahů (*summit, terciární sféra, briefing; unést letadlo ≈ r. ugnat' samolet, n. das Flugzeug entführen, fr. dévier l'avion, a. to hijack the airplane*), vojenství (*konverze*) aj.

Publicistický styl určité doby má však i určité oblíbené výrazy k prezentaci různých problémů, jako *parametry, sondy, šance, priority, platforma, akcent, region, mapovat*, a rovněž určitá oblíbená slovní spojení, jako *zakotvené vztahy, prioritní otázka, posílení kapacit, celonárodní kontext, alarmující význam, skryté rezervy, pnutí uvnitř strany, kaskádový systém, zahřívací kolo, od této otázky se odvíjejí...; práce zachycuje celý region translatury*.

Zde uvedme ještě na okraj, že svou „kontextovou frazeologii“ má i styl **odborný**; žádný text vztahující se k výzkumu se neobejde bez spojení, jako *vytyčit otázku, analyzovat problém, podat vysvětlení, sledovat cíl, dosáhnout výsledku*. Bylo proto možné soustředit tato spojení do speciálních slovníků, jejichž význam pro překladatele není třeba zdůrazňovat.

Je ovšem pochopitelné, že publicistický text (či projev) nese někdy stopy svého originálu. Při rychlém přejímání zpráv (a nedostatečné kontrole jazykové) pronikají snadno nenáležité elementy do přeloženého textu či projevu; např. *se smutnými výrazy v tvářích* (vliv angličtiny), *nechceme se chválit tím, že...* (vliv slovenštiny, ev. ruštiny), *lyžovačka* (u českého reportéra jde o vliv slovenštiny). V komerčních nápisech se často setkáme s výrazem *pirožka* (rusky muž. rodu: *pirožok*).

V **beletrii** je výskyt termínů samozřejmě podmíněn tématem. Vlastní, terminologická podoba označení je vázána především na jazyk autora, a pak na jazyk postav zdůrazňujících svůj odborný profil (eventuálně jen své postavení). Najdeme-li však v beletrii jazyka, který má organický kontakt s německou kulturou, tj. v lužické srbštině, výraz *V-efekt* (Brecht), lze

v kontextu povídky (výrazu je užito v kontextu vyjadřujícím ironii) užít ekvivalentu *ozvláštnění* (i když v publicistice se tento termín překládá jako *zcizení ≈ Verfremdung*). V žádném případě však nelze ponechat nedešifrovanou zkratku.

Poezie, vzhledem ke své stylové specifičnosti, vlastní sférou termínů není. Existují však básnické směry, které, v souvislosti s okouzlením technikou své doby či z obav jejího dosahu, mohou technické termíny poetizovat (J. Seifert – *Na vlnách T.S.F.*, J. Hanzlík – *Hvězdné války: lokátory, lasery, antiradiační štíty, neuroparalytický plyn, genetický kód* apod.).

Ve sféře odborného překladu jde v první řadě o překládání do češtiny. Směr opačný, tj. překládání z češtiny, je méně frekventovaný. Do cizích jazyků se překládají především résumé monografií a studií, stati pro domácí i zahraniční časopisy, referáty určené pro mezinárodní publikum, korespondence apod. Překlady českých knižních publikací (odborných, uměleckých) jsou stále ještě vzácné.

Vydání překladu cizojazyčné odborné publikace do češtiny má – vedle obecného přínosu kulturně informativního – ještě dvě pozitivní stránky: (a) **zmnožuje se fyzická existence exemplářů**, (b) **řeší a stabilizuje se podoba terminologických ekvivalentů**. Např. základní práce F. de Saussura nebyla před válkou (vzhledem k tehdejší znalostem franštiny), ale i dlouho po válce do češtiny vůbec přeložena,⁴ takže byla méně dostupná a některé závažné a zároveň značně frekventované termíny, jako např. *signifiant a signifié*, nebyly u nás náležitě stabilizovány. (Jinak tomu bylo v polštině, kde byl k dispozici překlad nabízející i textově únosné ekvivalenty *element znaczący a element znaczone*.)

Se stoupajícími mezinárodními kontakty i diferenciací jednotlivých vědních oborů **vzrůstá v češtině** (jako i v jiných jazycích) **vrstva přejatých slov**. **Přejaté výrazy** pak mohou v různém stupni zdomácnět a vstupují do různých vztahů s výrazy domácími, českými: někdy je vytlačí, jsou preferovány, nebo domácímu výrazu zase ustoupí. V každém případě je zde určité období koexistence obou, např. č. *vývoz/export, dovoz/import, podrobnost/detail ≈ r. wywoz/eksport, wwoz/import, podrobnost'/detal'*. Složitější mezijazykové vztahy jsou tam, kde jednomu výrazu odpovídají v druhém jazyce výrazy dva, např.: r. *gipoteza ≈ č. domněnka/hypotéza*; r. *forma ≈ č. tvar/forma*. V tomto druhém případě můžeme (nebo musíme) v češtině vybírat: budeme volit ten z výrazů (synonym), který lépe odpovídá charakteru textu: text **vědecký dává přednost výrazu mezinárodnímu**, kdežto text **popularizační vyžaduje výraz domácí**. Překladatel má tedy vždy na zřeteli

Musl wo ne myslet

okruh konkrétních posluchačů nebo čtenářů, jimž je projev nebo text určen. Jedině tak může dojít k náležitému pochopení, a tedy i splnění účelu mezi-jazykové komunikace, jíž je překlad nejtypičtější formou.

Poznámky

¹ Odborný ruský technický překlad. Sborník přednášek. Pardubice 1988.

² V. Straková, *Referujeme rusky*. Praha 1989.

³ V. Straková, Masírovaná propaganda? *Naše řeč* 67, 1984, s. 269 -270.

⁴ Kniha vyšla u nás poměrně nedávno v Odeonu; viz: F. de Saussure, *Kurs obecné lingvistiky*. Vydal Ch. Bally... Přeložil F. Čermák. Praha 1989.

18 Jak vykládáme (a překládáme) slovo „překlad“

1 Nedílnou součástí každého vědního oboru, tedy i nauky o překládání, je jeho názvosloví. To má svou věcnou systematiku, svou morfologii (utvářenost) a své dějiny. V kap.4 jsme se snažili probrat názvosloví spjaté s druhem překladu. Neméně zajímavá je však i lingvistická stránka některých těchto názvů – jejich původ, historie, vnitřní struktura i vzájemné vztahy v sémantickém poli. Právě takto, očima jazykovědce, bychom se nyní chtěli podívat na jméno *překlad* v jeho širších souvislostech.^{*)}

1.1 Z výkladového *Slovníku spisovného jazyka českého* (dále SSSJČ)¹ se dovídáme, že slovo *překlad* znamená: 1. převedení, přetlumočení (textu) do jiného jazyka, 2. literární dílo přeložené do jiného jazyka. Tím jsme upozorněni hned na první důležitý rys našeho slova: vyjadřuje totiž dva kontrastní významové odstíny – procesuální a rezultativní, tedy jednak proces děje (samo překládání), jednak jeho výsledek (hotový, napsaný překlad).

Rozdíl mezi obojím užitím vystoupí nejlépe ve vhodném kontextu: srov. např. *proces překladu, během překladu, při překladu*, a proti tomu *Saudkův překlad Hamleta*. Stejný významový rozdíl se však může objevit i v celkem shodných větách, které se liší „jenom“ podmětem (resp. tím, jaký „pracovní vztah“ k překladu tento podmět zaujímá); srov.: *Básník přistupoval k překladu* (tj. k práci na překladu) *se vši odpovědností* proti: *Recenzent přistupoval k překladu* (tj. k hotovému dílu, jež posuzoval) *se vši odpovědností*.

To, že podstatné jméno slovesné vyjadřuje oba uvedené sémantické odstíny, není samo o sobě nic mimořádného: s podobnou vlastností deverbativ (jmen slovesného původu) se setkáváme v nejrůznějších jazycích (srov. fr. *gravure* ‚rytí‘ i ‚rytina‘, r. *otkrytije* ‚otvírání/otevření‘ i ‚objev‘, n. *Ordnung* ‚rovnání, pořádání‘ i ‚pořádek‘ aj.). Zvláštností češtiny v daném případě je

spíše to, že od vidově rozlišené dvojice sloves *přeložit/překládat* umožňuje odvodit odpovídající vidově rozlišená podstatná jména *slovesná* – *přeložení* a *překládání* (srov.: *Na přeložení úryvku z Čechovovy povídky měli studenti půl hodiny, ale: Překládání ho vždycky bavilo*);² oba útvary jsou přirozeně procesuální. Proti tomu slovo *překlad*, které je z hlediska pravidelného odvozování vlastně zkráceným „novotvarem“, může díky své mluvnicky neutrální podobě vystupovat ve všech významových odstínech (včetně rezultativního), což mu v naší trojici deverbativ zajišťuje dominantní postavení.

1.2 Odhlédneme-li zcela od významu, pak po stránce ryze tvarové vykazuje dvojice *přeložit/překládat* některé anomálie. Za prvé jde o to, že naši vidovou dvojici tvoří na principu supletivnosti dvě etymologicky odlišné jednotky.³ První z nich (*přeložit*) patří do slovní čeledi, jíž vévodí kořen LEH-/LOŽ- (ze staršího *leg-/læg-/lag-/log-* ← **legh-*),⁴ srov. *u-leh-nou-t*, *u-léh-a-t*, *u-lož-i-t* (vedle toho viz též r. *po-lag-a-t'*); druhá se začleňuje do čeledi KLAD- (*klás-ti*, *po-klád-a-t*). Druhou nepravdělností našeho slovesa je to, že dokonavý člen dvojice se skládá z předpony a tzv. vázaného základu *-ložit*, tedy torza, které se samostatně v textu nevyskytuje (srov. rozdíl mezi základy s pravidelnými odvozovacími vztahy, jako: *psát* – *napsat*, *přepsat* atd., *krájet* – *pokrájet*, *rozkrájet* atd., a základy vázanými, jako: *obout*, *pohřbit*, *sloučit*, *uchvátit*, *začít*, *zamknout* apod.).

1.3 Základní, zcela konkrétní význam slovesa *přeložit* je: vzít z jednoho místa a položit na jiné, umístit jinde, jinak, přemístit (SSJČ). V přeneseném, sémanticky odvozeném významu (a v námi hledaném smyslu) jde doslova o to, že určitý text „přemísťujeme“, resp. transplantujeme z jednoho jazyka do druhého, z jedné kultury do jiné. S podobným významovým posunem se setkáváme v celé řadě dalších jazyků, i když sama slovesa přemístění se navzájem mohou lišit (našemu překladu odpovídá jinde převod, přenos, přesazení apod.; srov. např. r. *perevod*, lat. *translatio*, n. *Übersetzung* apod.). Podobnost vnitřní formy v různých jazycích není náhodná: jako u mnoha dalších pojmenování z kontakto- vých sfér lidské činnosti také zde dochází buď k přejímání (vypůjčování) potřebných výrazů, nebo k jejich kalkování (napodobování).

Kalk (z fr. *calque* ‚otisk‘) značí v lingvistice takový druh přejímky, kdy nové pojmenování tvoříme napodobením cizí předlohy. Tzv. morfologický kalk vzniká imitací vnitřního skladu cizího pojmenování (srov.: *pří-vlastek* = lat. *at-tributum* (z *ad-tribuo*); *před-pis* = n. *Vor-schrift*, lat. *prae-scriptio*, řec. *pro-grafé*; běžný účet = it. *conto corrente* aj.). Tzv. kalk sémantický se ustavuje tehdy, když domácí slovo přejímá ze vzorového jazyka neznámý specifický význam (tak např. vojenského termínu *brigáda* se u nás pod vlivem ruštiny začalo užívat ve smyslu *pracovní brigády*).⁵

1.4 Pro celou řadu evropských jazyků se při hledání výrazu pro překlad stala modelem – ať přímým nebo nepřímým – dvě latinská deverbativa odvozená od sloves přemístování: *translatio* (od slovesa *transferre*, -tuli, -latum ‚přenést/přenášet‘, ev. též převádět, překládat, přesazovat nebo vůbec přemístovat) a *traductio* (od *traducere* ← **transducere* ‚převést/převádět‘). Srov. a. *translation*, n. *Translation*, fr. *traduction*, it. *traduzione* nebo šp. *traducción*. Také ve starší češtině nalezneme doklady bezprostřední přejímky lat. výrazu pro překlad, srov. *transferirovati*.⁶ (V současném odborném vyjadřování užíváme někdy výrazu *translace* a celý vědní obor nazýváme *translatologií*.)

1.4.1 Složitější je otázka slovanských názvů pro překládání: dnes mezi nimi výrazně dominují dvě tvarová paradigmatata, reprezentovaná slovesnými jmény *převod* a *překlad*. Srov. na jedné straně r. *perevod* a jiho-slov. *prevod*, na straně druhé č. *překlad*, sl. *preklad*, pol. *przekład*, ukr. *pereklad* a bělorus. *peraklad*.

Odhalit a popsat historický vývoj slovanské dublety *převod* – *překlad* (s celým paradigmatickým zázemím) je obtížné z několika důvodů. Předně tento vývoj ovlivňovaly široce založené kulturně jazykové kontakty. Vedle staroslověnštiny (ev. jí zprostředkované řečtiny)⁷ musíme počítat se vzájemným vlivem slovanských jazyků mezi sebou, trvale zde také spolupůsobily – ať přímo, nebo zprostředkovaně – i vzory latinské. Kromě toho k napodobování nebo přejímání jednotlivých tvarů docházelo zřejmě izolovaně (v různou dobu, z různých jazyků) a s nestejnou intenzitou. Takto porůznu se do obou paradigmat prosazovaly např.: tvary dokonavé a nedokonavé (např. vedle *převesti* také *převoditi*), tvary slovesné a jmenné (vedle *převoditi* také *převoždenije*), tvary pravidelné a supletivní (vedle *přelagati* také *překladati*), u substantiv verbálních pak tvar plný a tvar redukovaný (vedle *převoždenije* také *převodŕ*) atd.

Podívejme se nyní na postupnou krystalizaci výrazu pro hotový překlad ve starší češtině: zprvu jej mohla označovat obě deverbativa s vidově odlišným základem, jak *přeložení*, tak *překládanie* (přitom druhá varianta, zdá se, dokonce převládala).⁸ Později se náležitě ujímá vlády útvar se základem dokonavým (a tedy i rezultativním) – *přeložení*, který se pak drží až do konce 19. století: užívá ho např. Puchmajer, Presl, Čelakovský, Hanka aj. Proti tomu Jungmann dává přednost dnešnímu útvaru *překlad* a zařazuje ho i do svého slovníku.⁹

1.5 S překládáním úzce souvisejí další mentální činnosti, např. výkládová, stylizační aj. Výrazy pro překládání a činnosti souběžné byly velmi často

voleny ze sémantického pole lokomoce, což značí doslova pohyb z místa, tedy přemístování v nejširším smyslu slova, včetně prostého umístění (kladení, položení) někam. Abstraktní nadstavba zde nabízí bohaté významové odstínění a umožňuje zachytit různé stránky translačního procesu. Uvedme některé doklady ze starší češtiny a latiny, kterou čeština zřejmě často napodobovala.

Zatímco význam přesunu objektu z místa na místo značí obrazně transport původního textu do nového, odlišného prostředí (včetně výraziva), význam rychlého obratu z jedné polohy do druhé (lat. *vertere*, *convertere*) vyjadřuje zároveň zásadní přeměnu (konverzi) výchozího textu. Starší čeština našla odpovídající výraz ve slovese *obrátití/obracovati*.¹⁰ Lat. termín *vertere* měl, jak dosvědčuje Levý (1957, s. 29), význam překladu spíše volného a stál tak proti dalšímu lat. výrazu – *reddere*, který naopak označoval překlad doslovný (ze základního významu ‚dát/dávat zpět‘, resp. ‚vrátit/vracet‘, ‚oplatit/oplácat‘ je dobře odvoditelný významový odstín opětování a napodobování, odtud pak i význam překladu jako (věrné) napodobeniny, otisku, „ozvěny“; tak např. *verbo verbum reddere* znamená přeložit/překládat slovo od slova, doslovně).

Také výraz *položiti*, z celé naší slovní čeledi sémanticky nejprostší, byl schopen vyjadřovat ve starší češtině některé mentální výkony blízké translaci. Především šlo o význam napsat, ev. sepsat (např. *klásti knihy* značilo spisovat, skládat texty knih). Autoři však užívali výrazu *položiti* i tam, kde popisovali proces překladu. Pro žádaný sémantický posun byly nevhodnější takové formulace, z nichž vyplývalo, že pisatel klade dvě různojazyčně jednotky proti sobě (ev. vedle sebe), anebo jednu místo druhé: tím už byly naznačeny základní překladové operace – mezijazyková konfrontace a substituce.

Srov. následující Husovy komentáře k vlastnímu překládání z latiny: *...položil jsem jména knih... latinského pisu proti českému...* (viz *Staročeský slovník*, seš. 18, Praha 1988, s. 597); *...Tu věz, že položil jsem ‚zlatohlav‘, latinsky stojí purpura, jež... jest roucho barvené rybí krví...* (ukázku uvádí Levý 1957, s.42).

Dalším důležitým výrazem z našeho sémantického okruhu je sloveso *vyložiti/vykládati*, ve kterém se uplatňují dva lokomoční odstíny: 1. vzít něco zevnitř a umístit to ven; přeneseně pak: vystavením (zveřejněním) objektu odhalit jeho podstatu, např. objasnit (za pomoci slov) jeho vnitřní smysl, interpretovat; 2. vzít něco odněkud (zevnitř) a přemístit jinam (podobně jako říkáme: *vyjít z domu na dvůr*): zde náš výraz zřetelně vyjadřuje odstín

přenášení, resp. překládání z místa na místo. V souvislosti s translací bylo tohoto slovesa ve starší češtině využíváno zejména ve druhém smyslu, zároveň však vnitřní forma umožňovala vzájemné střetání obou významových odstínů – jak překladu, tak výkladu ve smyslu interpretace. Obdobně byly oba významové odstíny neutralizovány ve výrazu *vykladač* (překlada-
tel? interpret?).

Doklady z Jana Blahoslava přejímáme opět od Levého (1957, s.299n.): *vykládání knih do jazyku našeho z jiných jazyků: ...aby obojí řeči, i té, z níž vykládáš, i té, do níž vykládáš anebo vkládáš, dosti učinil ...* (zde je dokonce naznačeno rozlišení fáze interpretační od fáze překladové ve vlastním slova smyslu: *vykládat /col/ z jazyka originálu a vkládat, tj. ukládat, překládat to do jazyka cílového*). Abstraktnější perspektivu našeho slovesa naznačuje Viktorin Kornel ze Všehrd (ibid., s. 294n.): *Já pak v tomto vyložení obého jsem následoval, více však rozum z rozumu vykládáje než slovo z slova*, kde je silnější důraz na fázi interpretační.

Vidíme, že ve starší češtině bylo k dispozici poměrně široké spektrum výrazů spjatých s překládáním nebo činnostmi, které jsou mu blízké. Podobně tomu bylo zřejmě i v dalších jazycích. Terminologická neustálenost zde svědčí mj. o tom, že překlad jakožto samostatná tvůrčí činnost se dosud neustavil.

Jen sám Jan Blahoslav stačí v uvedeném fragmentu užít šest různých výrazů pro popis translačního procesu: *položiti (...bude se zdát jedna a táž věc dvěma slovy položena)*, *vykládati (též vykládání, vykladač)*, *vkládati, přeložiti, přelévati (verbum de verbo přelévati z jedné řeči v druhou)*; výraz *obráttiti* je zde zastoupen odpovídajícím deverbativním výrazem latinským: *in nostra versione* ‚v našem překladu‘ (doslova ‚v našem obrácení‘).

Také ve starších ruských textech nalézáme trsy synonym, srov. např.: *Izoučisja samъ jazykou Permьskomou, ...i knigy Rouskya na Permьskii jazykъ prevede, i preloži, i prepisa*. Nebo: *70 moužъ moudrecъ preloženie preložili, peretolmačili, knigy ot Židovьska na Grečeskyi jazykъ prevedosta*.¹¹

2 Zatím jsme se zabývali výrazy pro překládání, chápané jako činnost, a odvozovali jsme je ze sloves lokomočních, jejichž vnitřní struktura a motivace jsou celkem zřetelné. Poněkud jinak je tomu s těmi evropskými výrazy, které prezentují překladaatele jako tlumočníka: tyto výrazy souvisejí po stránce etymologické s úlohou zprostředkovatele mezi dvěma stranami, nebo se samotným promluvovým aktem, a patří často ke starobylejším vrstvám

slovní zásoby, v nichž se původní motivace pojmenování stírá, nebo je výrazně narušena.

2.1 Překlad – zvláště jeho ústní podoba (tlumočení) – je nejméně tak starý, jak staré jsou hospodářské, kulturní a vojensko-diplomatické styky mezi národy a plemy: při těchto kontaktech nešlo přirozeně o formální přesnost nebo krásu projevu, nýbrž o holý fakt praktické domluvy mezi jednajícími stranami. Při jazykovém vyjádření tohoto vztahu mohl být tedy kladen důraz na slovo (pojmem) ‚mezi‘, které signalizuje kontakto-
vý ráz tlumočení nejvýmluvněji. (I zde se v podstatě jedná o lokomoční motivaci pojmenování, protože jazykový kontakt si můžeme představit jako „přemisťování řeči“ mezi partnery.) Srovnej v této souvislosti lat. slovo *interpres* (*inter* ‚mezi‘), které původně označovalo zprostředkovatele při obchodním jednání (na určité souvislosti složky *-pres* se základem *pretium* ‚cena‘ poukazují např. Ernout & Meillet: společný nedochovaný slovesný základ měl vyjadřovat obchodní jednání).¹² Později tento název označoval prostředníka, ev. posla, s jehož funkcí byla úzce spojena i úloha jazykového poradce a dohazovače. Tak se z původního jádrového významu zprostředkování vyvinul význam výkladu i překladu. (Ve starší češtině odpovídá výrazu *interpres* jak *vykladač*, tak *překladač*.) – Zajímavou opozici aktivního a pasivního přístupu k tlumočení textu vyjadřovala dvojice výrazů *interpres* – *expositor* (od slovesa *exponere* ‚vykládat‘ v konkrétním i přeneseném smyslu).¹³

2.2 Poněkud temnější historii má starobylý slovanský název **tlumačъ*, který se na slovanská teritoria dostal z východních jazyků (viz Machek, Kopečný, Vasmer aj.).¹⁴ Náš tlumočník (dříve *tlumač*) pochází podle Machka a dalších autorů z takových slov, jako bylo např. kumánské *tylmač*, ujgurské *tilmadž*, osmanské *dilmač* apod. Z téhož zdroje pochází rovněž *Dolmetsch*, *dolmetschen*, které němčina přejala už ve starší době buď prostřednictvím slovanských jazyků, nebo maďarštiny (srov. *tolmács*). Něméth klade tato slova do souvislosti s obecnětureckým kořenem *till/til* ‚jazyk‘.¹⁵ Machek upozorňuje na ev. souvislost s asyrským *targumannu*, resp. *turgumannu* (viz též hebr. *turgeman*, ev. *meturgeman* ‚překladaatel, vykladač‘ (zejm. tóry) a staroarab. *targuman* ‚tlumočník‘). Do evropských jazyků pronikalo toto pojmenování v době křížáckých válek z Byzance a ujímalo se v nejrozmanitějších podobách (srov. zejména podobu *dragoman* ‚diplomatický tlumočník v Orientě‘, ev. *drogman*, nebo středolat. *dragumannus*, ale též fr. *truchement* z ranějšího *drugement* aj.).¹⁶

2.3 Slovanské jazyky disponovaly kromě toho také vlastním, domácím základem **tlk*, který byl obsažen mj. v činitelských jménech jako *tlkovnik* nebo *tlkar* „tlumočník“. Sám základ **tlk* označuje podle etymologických slovníků především v ý k l a d (srov. r. *tolkovanie*), ale také v y k l a d a ě, tlumočníka či překladatele (srov. stsl. *tlk* za řecké *hermeneus* „vykladač, tlumočník“; též význam dosvědčuje Dal i pro starší ruštinu).¹⁷ Protože se jedná o vysoce abstraktní pojmy, dá se soudit, že původně byl význam našeho základu prostší. Pokusme se na základě sémantického profilu celé slovanské čeledi takový „pravýznam“ stanovit, ev. naznačit jeho vývojovou perspektivu.

Do češtiny se slovanský základ **tlk* nedochoval, bohatý materiál však poskytují ruské slovníky. Povšimněme si v nich zejm. následujících výrazů a významů:

tolk: 1. smysl, význam; 2. užitek, prospěch; 3. (*tolki*) řeči, zvěsti; starší významové odstíny: 4. výklad, mínění, názor; 5. specifický výklad, učení (např. sektářské); 6. sekta; 7. (ve starší ruštině) vykladač, tlumočník; **tolkom**: 1. jasně, zřetelně; 2. pořádně, důkladně; **tolkovyj**: 1. rozumný; 2. zřetelný, jasný; 3. výkladový (slovník), komentovaný; **tolkovat'**: 1. vykládat, objasňovat; 2. interpretovat text; 3. tvrdit, říkat, že... aj.

Je pravděpodobné, že původně základ **tlk* označoval celkem nediferencovaně buď akt, nebo produkt řeči, popř. myšlení. Svědčily by pro to i některé souvislosti indoevropské: badatelé zde spatřují příbuzenský vztah např. s lat. *loquor* (*loqui, locutus sum*) „mluvím“, ev. se staroind. *tarkayati* „předpokládá, rozmyšlí“ (Vasmer). Z původního slabě rozlišeného obsahu se později odštěpovaly významové větve, které se specializovaly jednak pro názvy činností a jejich výsledků (1. řeč → výklad → specifický výklad atd.; 2. řeč → fragmenty řeči → řeči, fáma; 3. řeč → myšlenka, soud → smysl, smysluplnost), jednak pro činitelská jména, jimž patrně předcházela primárnější význam mluvčího (tento nedoložený mezičlánek budeme vykládat metonymickým přenosem: 4. řeč → „nositel řeči“ [mluvčí] → vykladač → tlumočník/překladatel).

3 Chtěli jsme ukázat, jakými různými cestami asi mohlo vznikat pojmenování pro překlad (nebo překladatele), ev. které stránky překladové činnosti odráželo. Dnes samozřejmě nemůže být o tak přímočarém odrazu řeč: jazyk se vyvíjí a původní motivace slov se stírá. Současné koexistující názvy nejčastěji fungují jako přibližná synonyma. Různost výrazů pro překlad v rámci jednoho jazyka byla vyvolána k životu tím, že vznikla potřeba rozlišit některé specifické druhy této činnosti, nebo také odlišit překlad v běžném

slova smyslu od volnějšího nakládání s originálem. Tomuto bohatství názvů značně napomohly jazykové kontakty a vzájemné přejímání (výpůjčky, kalky), vázané často na menší nebo větší významový posun.

3.1 V současných jazycích se obvykle terminologicky rozlišuje překlad ústní od překladu písemného (srov. dvojice výrazů, jako: č. *překlad* ≈ *tlumočení*; pol. *przekład* ≈ *tłumaczenie*; sch. *prevod* ≈ *tumačenje*; r. *perevod* ≈ *ustnyj perevod*; n. *Übersetzung* (ev. *Translation*) ≈ *Dolmetschen*; fr. *traduction* ≈ *interprétation*; a. *translation* ≈ *interpreting* aj.). – Český výraz *tlumočení* znamená ovšem kromě ústního překladu také výklad (interpretaci), resp. přednes uměleckého díla, dále též předávání vzkazu. Naprosto jednoznačné je proti tomu *tlumočnictví* „povolání tlumočníka“ (srov. pol. *zajęcie tłumacza*).

Některé jazyky rozlišují i další specifické druhy překladu. Např. školní překlad z cizího jazyka je francouzsky *version*, do cizího jazyka – *thème*. V angličtině znamená *version* jednak běžný překlad uměleckého díla (např. *an English version of Faust*), jednak školní překlad do cizího jazyka, a konečně – překlad bible nebo její části (např. *the King James Version of the Bible*). – V hebrejštině bylo využíváno jednoho z výrazů pro překlad (*targum*) ve specifickém významu „aramejský překlad bible“ a přeneseně pak i pro označování aramejštiny vůbec (srov. vzdálenou obdobu ve výrazu *bibličtina*, jímž se označovala čeština Bible králické, užívaná ještě v nedávné minulosti evangelíky na Slovensku).

3.2 Jako v jiných případech, tak i v názvech překladu se asymetrie obsahu a formy projevuje kombinací synonymie a polysémie (mnohoznačnosti): na jedné straně je překlad pojmenováván řadou významově blízkých výrazů (synonym), na straně druhé mnohá z těchto synonym sama o sobě patří do polysémických seskupení, v nichž ostatní významové odstíny nemusí mít s vlastním překladem nic společného.

Tak slovo *transpozice* (jako volné synonymum slova *překlad*) znamená převážně přenos v oblasti duchovní: v hudbě jde o převedení skladby do jiné tóniny; v umění jako takovém se často transponuje námět z jedné oblasti do druhé (viz tzv. intersémiotický překlad). Proti tomu další synonymum – *převod* – má řadu významových odstínů, které s překladem nemají už vůbec co dělat (např. *převod hráče* z jednoho klubu do druhého; *převod peněz* nebo *nemovitosti*; *ozubený převod* atd.). Obojí sémantický okruh – abstraktní i konkrétní – spojuje v sobě např. také a. výraz *rendering*, který označuje na jedné straně vedle překladu (ev. převodu) různé druhy dalších uměleckých činností, zejm. interpretačních (např. výtvarné nebo hudební ztvárnění námětu), na straně druhé zcela konkrétní předmět: spodní vrstvu omítky.

Běžným synonymem pro vyjádření té nejjednodušší formy praktického překládání bývá výraz pro řeč nebo dokonce prostá spona. Tak

místo: *Jak bys to přeložil do němčiny?* se spíše zeptáme: *Jak bys to řekl německy?* (nebo ještě jednodušeji: *Jak je to německy?*). Podobně viz a. *How do you say it in German?* (Při konkretizaci dotazu lze užít také formule *What is the English for "veverka"?* = *Jak se anglicky řekne veverka?*)

3.2.1 Poměrně častá jsou synonyma rozlišující překlad přesnější od volnějšího. Zatímco v prvním případě se užívá základního, neutrálního výrazu (č. *překlad*, r. *perevod*), uplatňují se ve druhém případě výrazy s dosud živě pocíťovaným přeneseným významem, anebo výrazy nějak ozvláštněné. Tak v češtině proti slovu *překlad* stojí tam, kde se jedná o volnější verzi překladového textu, výrazy jako: *převod*, *přepis*, *přebásnění*, *(pře)tlumočení*, *přetavení* aj.; oblíbené jsou rovněž výrazy latinského nebo románského původu, jako *transkripce* ‚přepis‘, *transpozice* ‚přenos‘, *transplantace* ‚přesazení‘, ev. *travestie* ‚převlek‘ apod. – V současné ruštině je ve srovnání s češtinou situace právě opačná: základním výrazem je *perevod* (jemuž tvarově odpovídá náš ‚převod‘), kdežto pro volnější druh translace lze využít staršího slova *pereloženije*. – Němčina vedle základního výrazu *Übersetzung* využívá slova *Übertragung* (doslova ‚přenos‘ neboli transpozice), zatímco pro volnější parafrázi má k dispozici výraz *freie Nachdichtung* ‚přebásnění‘. Atd.

Závěrem lze říci, že s překladem a jeho pojmenováním je to v podstatě stejné jako s jinými obory (a pojmenováními) lidské činnosti: sám obsah této činnosti se postupně vyvíjí, rozšiřuje a specifikuje, vedle toho se však svými vlastními cestami ubírá i vývoj odpovídajícího názvosloví.

Poznámky

^{*)} Za laskavé upozornění na některé prameny děkuji dr. V. Konzalovi a dr. M. Poláčkové. Rovněž děkuji kolegům ze staročeského slovníku za to, že mi umožnili nahlédnout do listkového materiálu.

- ¹ *Slovník spisovného jazyka českého*. 1.vyd. (sv. 1-4) Praha 1971. – 2.vyd. (sv. 1-8) Praha 1989.
- ² Ke kategorii vidu a k tzv. vidové dvojici viz: *Mluvnice češtiny 2, Tvarosloví*, Praha 1986, s.179n.
- ³ Supletivní princip (princip „náhrady“, resp. „výplně“) spočívá v tom, že se paradigma lexému (slovní jednotky) skládá z tvarů, které pocházejí ze dvou nebo i více různých základů (srov. např.: *on/jeho, jemu...; jsem/budu; vzít/brát* aj.).
- ⁴ Všechny varianty uvedeného základu odvozují etymologové od před slovanského (ev. pozdněindoevropského) rekonstruovaného lexikálního kořene **legh-*. Viz např. A. Erhart & R. Večerka, *Úvod do etymologie*, Praha 1981, s.228; V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, 2.vyd. Praha 1968, s.329. – Hvězdička v záhlaví slova značí, že se jedná o předpokládanou (nedoloženou) podobu slova nebo tvaru.
- ⁵ Ke kalkům viz zejm.: J. Filipec & F. Čermák, *Česká lexikologie*, Praha 1985, s. 122n., 221.

- ⁶ Viz: *Česká touha cestovatelská: Cestopisy, deníky a listy ze 17. století*, Praha 1989, s. 487.
- ⁷ Jedním z pravděpodobných vzorů pro stsl. sloveso *přeložiti* ve významu translace by bývalo mohlo být řecké sloveso *metatithenai*, které má obdobnou vnitřní formu. (Některé doklady viz ve slovníku: G.W.H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1978, 1.vyd. 1961.)
- ⁸ V kartotéce staročeského slovníku převažují výrazně doklady s útvarem *překládanie* (materiál pochází ze 14. a 15.století).
- ⁹ Dobové doklady uvádí ve své chrestomatii Levý (1957, s. 317n.). – K Jungmannovi viz: *Slovník česko-německý* Josefa Jungmanna, díl 1-5, Praha 1835-1839; 2.vyd. Praha 1989 až 1990.
- ¹⁰ *Staročeský slovník* obsahuje ve svazku vydaném v r.1984 (*obilé – ožžený*) na s.126 mj. tento doklad: *počátek všem knihám, kteréžto z židovstva [tj. z hebrejštiny] obracuzeme v latinu*. – Slovesa *vertere* a jeho substantivní odvozeniny *versio* se užívá také v současných latinsky psaných pojednáních (nebo résumé) o překládání.
- ¹¹ Viz I.I. Sreznevskij, *Materialy dlja slovarja drevnerusskogo jazyka po pis'mennym pamjatnikam*, sv.2, Moskva 1958 (dílo vyšlo původně v Petrohradě 1893-1903). – Spřežku *ou* čti jako *u*.
- ¹² A. Ernout & A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine: Histoire des mots*, Paris 1932, s. 885.
- ¹³ „Latinské úvahy středověké, které do jisté míry udržovaly kontinuitu římské teorie, kladou termín "interpres" do protikladu s "expositor" a tím naznačují aktivně interpretační, nikoliv pasivně reprodukční cíle tohoto vykládání.“ (Levý 1957, s.29.)
- ¹⁴ V. Machek, op. cit. v pozn.4, s. 645 (heslo *tlumač*). – F. Kopečný a kol., *Základní všeslovanská slovní zásoba*, Praha 1981, s.386. – M. Vasmer [Fasmer], *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka*, t.4, Moskva 1973, s.72. (Překlad do ruštiny a doplňky O.N. Trubačev.) – Znak *ь* a *ъ* (tzv. jery) zastupují specifické redukované samohlásky v nejstarších fázích slovanských jazyků. K vzniku těchto samohlásek a k jejich dalšímu vývoji viz zejm.: R. Večerka, *Staroslověnština*, Praha 1984, s. 43n.
- ¹⁵ Néměthův výklad je uveden v ruském vydání Vasmerova slovníku (viz pozn.14).
- ¹⁶ K tomu viz např.: E. Weekly, *An Etymological Dictionary of Modern English*, Vol. 1-2, New York, sl. 474 a 1474.
- ¹⁷ V. Dal', *Tolkovjij slovar' živogo velikoruskogo jazyka*, sv.4, Moskva 1956 (podle 2.vyd. z r.1882), s. 411n.

3.6 Záver

Vyššie načrtnuté myšlienky predstavujú len to najzákladnejšie a v žiadnom prípade nemajú byť chápané ako presný návod na realizáciu prekladateľskej analýzy. Skúsenosti vo vzdelávaní prekladateľov a tlmočníkov, ale aj vlastné prekladateľské skúsenosti ukázali, že ku každému textu treba pristupovať individuálne, s rešpektom a každý prekladateľ si vo svojej praxi vypracuje vlastný model prekladateľskej analýzy, ktorý mu je v procese prekladu oporou a akýmsi detektorom nášlapných mín, ktorý mu prezradí potenciálne nebezpečenstvá v texte.

4 OBRAZNÉ VÝRAZOVÉ PROSTRIEDKY alebo TRI ORIEŠKY PRE PREKLADATEĽA

V tejto kapitole sa budeme venovať niektorým fenoménom translačnej činnosti, ktoré zostávajú tak trochu za prahom záujmu odborníkov, hoci v prekladateľskej praxi predstavujú *hodenú rukavicu*. A aj keď prekladateľ výzvu na súboj prijme, nie vždy vyjde z boja víťazne. Preložiť napr. slovnú hračku založenú na homonymii alebo originálnu metaforu tak, aby aj u cieľového prijímateľa vyvolala rovnaký komunikačný účinok, je skutočné prekladateľské majstrovstvo. Naším cieľom nie je (a ani nemôže byť) univerzálny návod na preklad týchto zaujímavých jazykových fenoménov. Pokúsime sa ich len stručne charakterizovať, poukázať na úskalia, s ktorými sa prekladateľ pri ich transfere stretne, ilustrovať ich na konkrétnych príkladoch z nemeckého, anglického, ruského i francúzskeho jazyka a uviesť tie prekladateľské postupy, ktoré sú vzhľadom na zložitosť ich prekladu síce legitímne, ale občas predstavujú len núdzové riešenie.

4.1 Preklad metafory

Výraz *metafora* pochádza z gréckeho slova *meta pherein* a znamená niečo premiestniť, preniesť. Je to obrazné pomenovanie založené na prenose významov slov. V metafore sa jeden predmet pomenuje názvom pre iný predmet na základe ich vonkajšej podobnosti. Práve toto nepriame metaforické pomenovanie odkrýva súvislosti, ktoré by nám inak unikli. Človek spoznáva, že všetko, čo sa mu už zdalo všedné a známe, sa dá uchopiť a vyjadriť inak. Obrazné pomenovanie ako štylistická figúra stavia na vedomom a tvorivom porušení sémantickej spájateľnosti. V umeleckých textoch má metafora prijímateľa prekvapiť, ohromiť, nadchnúť, slovom, vyvolať v ňom istý estetický zážitok. Obrazné pomenovania však nie sú výhradnou výsadou beletristických diel. V bežnom živote sa s nimi stretávame na každom kroku a svoje miesto majú aj v odborných textoch. Veď čo iného už len je *ucho hrnca*,

hlava štátu, ruka zákona, rameno rieky, mliečna dráha, čierna diera, ak nie metafora. Tieto výrazy sa však stali takou bežnou súčasťou nášho jazykového vyjadrovania, že ich ako metafory nevnímame. Práve táto univerzálna obraznosť priviedla vedcov na myšlienku, že metafora vôbec nie je primárne lingvistický ani rétorický jav, ale že celé naše konceptuálne (pojmové) myslenie v sebe nesie obraznosť. Na základe pojmov vnímame i poznávame svet a metafora je jeden zo spôsobov jeho kognitívneho, ale i experimentálneho tvorivého poznávania.¹³⁷ V našom konceptuálnom myslení vzniká metafora tak, že sa jedna pojmová oblasť, ktorá slúži ako predloha (zdroj), spojí na základe podobnosti s celkom inou pojmovou oblasťou. Zdrojovou oblasťou je zvyčajne istý fyzikálny jav alebo proces (napr. súdržnosť materiálov alebo skupenstvo vody) a táto predloha sa stáva podnetom na prenos do celkom inej pojmovej oblasti (napr. vnútorných pocitov človeka), pretože ich spája vnútorná súvislosť.¹³⁸ Tak vznikajú nám všetkým dobre známe metafory: *išla sa pretrhnúť od roboty, rozliať sa od šťastia, puknúť od pýchy, prepadnúť sa od hanby, gúľať očami* a pod.

Tento spôsob tvorenia metafor tak trochu pripomína prácu umelca – karikaturistu. Aj ten vychádza z fyzickej predlohy (má pred sebou človeka, ktorého kreslí, alebo aspoň jeho materiálnu podobizňu – fotografiu). Z týchto hmatateľných predlôh potom prenáša obraz človeka na papier, ale svojím vnútorným umeleckým zrakom ho vidí inak. Ak je jeho práca dobrá, karikovaný obraz sa na svoju predlohu podobá, ale zároveň prináša niečo celkom nové.

Metaforu tvoria vlastne tri základné zložky:

1. *objekt*, ktorý metafora znázorňuje;
2. *obraz*, pomocou ktorého objekt opisuje;
3. *zmysel*, ktorý sa vytvára na základe podobnosti medzi objektom a obrazom.¹³⁹

Zmysel metafory sa dá pochopiť len vtedy, ak prijímateľ odhalí podobnosť medzi denotatívnym a konotatívnym významom. V metafo-

¹³⁷ Bližšie pozri Lakoff, G. – Johnson, M.: *Metafory, ktorými žijeme*. Brno: Teoretická knihovna, 2002.

¹³⁸ Porovnaj Polčicová, M.: *Modely obraznosti v jazyku odbornej komunikácie*. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, 2007/10. ISBN 978-80-8083-510-1.

¹³⁹ Newmark, P.: *Approaches to Translation*. Oxford: Pergamon, 1981/64.

re sa identifikácia podobnosti rovná pochopeniu zmyslu.¹⁴⁰ Základný problém pri preklade obrazných pomenovaní vzniká už tým, že rozhodujúcu úlohu pri pochopení zmyslu zohrávajú kultúrne podmienené konotácie a individuálne asociácie.

Pozrime sa teraz, ako sa obrazné pomenovania klasifikujú a prečo je ich preklad občas taký problematický. Vo všeobecnosti ich delíme na:

1. *Lexikalizované metafory* sú také, ktoré sa už častým používaním natoľko „ošúchali“, že si ich obraznosť sotva uvedomujeme. *Metaforicky* sa tieto *metafory* nazývajú *mŕtve*.
2. *Konvenčné metafory* sú obrazné pomenovania, ktoré sa v danej kultúre ukotvili a konvencionalizovali. Niekedy ich nazývame aj *tradičné*, pretože sa vytvárali na základe zovšeobecnenej historickej skúsenosti a tradícií konkrétneho jazykového spoločenstva.
3. *Autorské metafory* sú výsledkom vlastnej tvorivej jazykovej činnosti odosielateľa. Nazývame ich aj *originálne* alebo *individuálne*, pretože nie sú všeobecne známe, ale sú viazané len na rečovú činnosť konkrétneho autora.

Lexikalizované metafory sa na prvý pohľad správajú voči prekladateľovi dosť ústretovo: ich zmysel je relatívne ľahko dešifrovateľný a mnohé z nich sa dajú do cieľových jazykov preložiť aj doslovne. Napr. *čierna ovca* je v nemčine *das schwarze Schaf*, v angličtine *black sheep*, v ruštine *черная овца*; *soľ zeme* je v angličtine *the salt of the earth*, v nemčine *das Salz der Erde* a v ruštine *соль земли*; *čierna listina* je v nemčine *schwarze Liste*, v angličtine *black list* a vo francúzštine *liste noire*.

Niektoré z nich však v sebe skrývajú nebezpečenstvo tentoraz nie metaforického, ale interferenčného prenosu. Lexikalizované metafory sú totiž už ustálené slovné spojenia, takže vedomé narušenie sémantickej spájateľnosti, ktoré je typické pre autorské metafory, v nich chýba. Ich doslovný preklad do cieľového jazyka by mohol viesť k nedorozumeniam. Napr. *čierny pasažier* nie je vo francúzštine *čierny*, ale *nezákonný, tajný (passager clandestin)*; *čierna ovca* nie je vo francúzštine *čierna*, ale *prašivá (brebis galeuse)*; *ucho hrnca* v nemčine nie je *ucho*, ale *Henkel*, t. j. držadlo a pod. Rozdiely vykazujú jednotlivé jazyky aj v tom, že jeden jazyk používa na daný jav obrazné pomenovanie,

¹⁴⁰ Preto niektorí autori nazývajú zmysel aj *tertium comparationis*. Porovnaj napr.: Hönigsperger, A.: *Die Metapher in der gesprochenen Sprache*. Bonn: Romanistischer Verlag, 1994/78.

ktoré v druhom jazyku chýba. Napr. v nemčine poznáme metaforický výraz *öffentliche Hand* (dosl. verejná ruka). Do slovenčiny sa tento výraz prekladá nemetaforicky: *štát, vláda*. Naopak, v slovenčine je metaforizovaný výraz *ruka zákona*, ktorý v nemčine neexistuje. Skutočným prekladateľským problémom sa však *mítve metafor* stávajú až vtedy, keď *ožijú* (remetaforizujú sa). Napr. v nemeckej vete *Der Zahn der Zeit wird auch darüber Gras wachsen lassen*. Táto metafora je zložená z lexickej metafory *Der Zahn der Zeit* (zub času) a frazeologizmu *über etwas Gras wachsen lassen* (čas všetko zahojí). Prekladateľské riešenie sa zdá byť jednoduché: *Zub času zahojí aj toto*. Ale v preklade sa znižuje obraznosť a tým aj expresivita metafory, vytvorená v origináli metaforickým *zdvojením funkcie času*, ktorý v obidvoch častiach metafory necháva spomienky vyblednúť, prináša zabudnutie a zároveň hojí rany osudu.

Konvenčné metafory sú výsledkom nadindividuálnej skúsenosti a kultúrne podmieneného javu, ktorý sa zvyčajne nazýva *rôzne videnie sveta*. Každý národ totiž vníma okolitý svet cez prizmu svojich historicky i kultúrne daných skúseností. Pri preklade konvenčných metafor je dôležité nielen to, či sa v cieľovom jazyku nájde vhodný ekvivalent, ale aj to, či scenár, ktorý slovo (frame) vyvolá v cieľovom jazyku, je rovnaký alebo aspoň porovnateľný so scenárom, ktorý vyvolalo slovo vo východiskovom jazyku. Napr. také metaforické spojenie ako *mať okno* vidia rôzne jazyky rozdielne. V angličtine je to *black-out* (čierny výpadok, zatmenie); v nemčine zase *Filmriß* (t. j. pretrhnutie filmu) a vo francúzštine tento výraz neexistuje. Dá sa len povedať, *niekto má dieru v pamäti* (avoir un trou dans la mémoire). Tento jav sa dá ilustrovať aj na príklade obrazných prirovnaní zo zvieracej ríše. Postoj k zvieratám a prenos ich vlastností alebo symboliky na človeka je tiež kultúrne podmienený. Niektoré druhy zvierat, napr. *somár, líška, včela*, vyvolávajú vo väčšine európskych jazykov rovnaké alebo podobné asociácie. Napriek tomu hrozí prekladateľovi nebezpečenstvo vtedy, ak automaticky predpokladá, že zviera vyvolá v cieľovom jazyku rovnaké konotácie ako vo východiskovom jazyku. Na tento omyl doplatila istá americká filmová spoločnosť, ktorá si do loga svojich filmov dala *sovu* – pre väčšinu kultúr znak múdrosti – a potom svoje filmy distribuovala do Ázie, kde sova symbolizuje pravý opak – hlúposť. Potkan, ktorý sa v európskych národoch spája s negatívnymi predstavami, je v Indii posvätné zviera. Tieto interkultúrne rozdiely

však skúsený prekladateľ pozná. Oveľa ťažšou úlohou je preniknúť do mentálneho sveta cudzej kultúry a pochopiť, čo sa skrýva za scenárom. K. Motyková to veľmi trefne ilustruje na preklade jedného švédskeho prirovnania: *Aké ťažké musí byť interpretovať a priblížiť nášmu čitateľovi nevinne vyzerajúce prirovnanie „smrdí ako skysnutý sled“, [...] ak ste nikdy neochutnali severošvédsku špecialitu surströmming. Vzniká zvláštnym spôsobom konzervácie, pričom sa sled nechá najprv niekoľko mesiacov vyhnúť a konzumuje sa, z logických dôvodov, vonku, za výdatného zapíjania šnapsom. To, čo by po švédsky smrdelo ako skysnutý sled, po slovensky smrdí ako zdochlina alebo hnoj.*¹⁴¹ Samozrejme, aj v slovenčine by sa našlo podobné prirovnanie *smrdíš ako tchor*, ale kultúrna viazanosť metafory sa tým stráca. V umeleckom texte, kde by toto prirovnanie bolo použité na charakterizáciu koloritu švédskej kultúry, by prekladateľ pravdepodobne musel siahnúť po vysvetľujúcich poznámkach. Za porovnaním *vyzerá ako vodník* sa v slovenčine skrýva negatívna konotácia, ktorá pramení z našej predstavy vodníka ako malého zeleného mužička s rozstrapatenými vlasmi a vypúlenými očami. Predstava švédskeho vodníka *näcken* je celkom iná: *Je to mladý nahý muž hrajúci na husliach, ktorý sedí kdesi pri vodopáde a láka ľudí. Obe bytosti spája iba element vody a rovnaká negatívna úloha...*¹⁴² Ani tu prekladateľovi nepomôže len slovníkový ekvivalent, lebo *näcken* a *vodník* stelesňujú po fyzickej stránke úplne rozdielne predstavy a v obidvoch kultúrach by vyvolali rôzne konotácie.

Ešte väčším prekladateľským problémom sú originálne metafory, pretože tie majú (spravidla v umeleckom texte) veľmi špecifickú funkciu. Preklad týchto obrazných pomenovaní môže skomplikovať aj celkom prozaický fakt – rodové rozdiely medzi východiskovým a cieľovým jazykom. Ako napríklad preložiť originálnu metaforu z nemeckého jazyka do slovenského, kde je *slnko* (v nemčine ženského rodu) nositeľom ženskosti a na tom je postavený celý metaforický obraz: *Die Sonne ist Bündel von Strahlen und schwankendem Wollen, leuchtendem Abglanz ihrer hellen Flügel... sie ist wie eine Frau, weil sie eine Frau ist.* (V dosl. prekl.: *Slnko je zväzok lúčov a kolísavého chcenia, žiarivého odlesku jej svetlých krídel... je ako žena, pretože je žena.*) V tomto prípade

¹⁴¹ Motyková, K.: Metafora ako kultúrne špecifický fenomén na príklade švédčiny. In: Preklad a kultúra 2. Zost. E. Gromová, D. Mügllová. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 2007/454. ISBN 978-80-8094-233-5.

¹⁴² Tamtiež, s. 457.

by sa asi prekladateľ musel uchýliť k explifikácii, aby zachoval výpovednú hodnotu metafory. Jedným z možných riešení by bolo: *Slnecná žiara je batôžtek lúčov a chvejúceho sa chcenia, žiarivého odlesku jej svetlých krídel... je ako žena, lebo ona ženou je.*

Preklad obrazných pomenovaní a výber vhodných prekladateľských riešení je, prirodzene, závislý od kontextu. Napr. v metafore *La porte de l'hôtel sourit terriblement* (Dvere hotela sa strašne usmievali) výber vhodného ekvivalentu závisí od funkcie tejto metafory. Pôvodne bola použitá v básnickom texte, kde sémantický zlom medzi slovesom *sourir* (priateľsky sa usmievať) a príslovkou *terriblement* (hrozne, strašne, príšerne) by mal byť zachovaný aj v preklade. Ak by išlo o prozaický text, napr. detektívny román s intenciou navodiť hrôzostrašnú atmosféru, mohol by prekladateľ pouvažovať aj o synonymických variantoch, napr.: *Dvere/brána hotela sa strašidelne/ukrutne škeril/ila*. Pri preklade metafory je vždy dôležitá jej funkcia v danom kontexte, scenár, ktorý sa za ňou skrýva, a miera kultúrnej kompatibility medzi východiskovým a cieľovým jazykom.

Existuje niekoľko prekladateľských možností, ako sa vyrovnáť s prekladom metafory:

- *Priamy/doslovný preklad*. V tomto kontexte doslovný neznamena *otrocký*, ale naopak, je to optimálny prenos, keď sa metafora dá nahraďovať výrazovými prostriedkami cieľového jazyka s rovnakým estetickým účinkom.
- *Oslabenie obraznosti metafory*. Niektoré metafory môžu v cieľovej kultúre vyvolať negatívne asociácie. Týka sa to predovšetkým príliš expresívnych, krutých a vulgárnych metafor. Napríklad ak metafora uráža alebo znevažuje dôležitú dejinnú udalosť (napr. holokaust) alebo náboženské cítenie daného kultúrneho spoločenstva, musí prekladateľ ako expert na interkultúrnu komunikáciu metaforu oslabiť. Dôvodom na oslabenie obraznosti je aj úzka spätosť metafory s danou kultúrou. Cieľový prijímateľ by takú kultúrnu podmienenú metaforu nepochopil, pretože nepozná jej historicko-kultúrne pozadie.
- *Zvýšenie obraznosti*. Niekedy nájde prekladateľ v cieľovom jazyku len taký ekvivalent, ktorý má oproti pôvodine expresívnejší náboj. Pri tomto spôsobe musí prekladateľ dbať na to, aby zvýšenou obraznosťou nezmenil zmysel metafory.

- *Komprimácia (zostručenie) metafory*. Prekladateľ vynechá jednu časť viacčlenného metaforického spojenia, pretože v cieľovom jazyku nenašiel vhodný ekvivalent. (Spomeňte si na príklad so *zubom časou*.)
- *Explikácia metafory*. Doplnenie metafory z východiskového textu o ďalšie metaforické spojenie s podobnou obraznosťou, ktoré by cieľovému prijímateľovi pomohlo identifikovať zmysel metafory, ak z pôvodnej metafory nebol dosť jasný. K tomuto postupu patrí aj prípadné vysvetlenie kultúrnych konotácií (napr. v poznámke pod čiarou).
- *Opis metafory*. Ak v cieľovom jazyku neexistuje vhodný ekvivalent, môže prekladateľ metaforu opísať (parafrázovať) nemetaforickými výrazovými prostriedkami.
- *Substitúcia (náhrada) metafory*. Prekladateľ môže použiť na opis metafory iné obrazné prostriedky, napr. prirovnanie, frazeologizmy a pod.

4.2 Preklad slovných hračiek

K obľúbeným štylistickým prostriedkom na jazykové vyjadrenie komickosti, ironie, satiry i sarkazmu patrí aj slovná hračka – *kalambúr* (z franc. *calenbour*). Už sám názov hovorí, že odosielateľ (autor) sa so slovami „hrá“. Využíva ich zvukovú či grafickú podobnosť, dvojzmyselnosť, mnohovýznamovosť, stavia do opozície priamy a prenesený význam, rozdeľuje ustálené slovné spojenia a nanovo ich kombinuje, kríži, zmiešava, vytrháva ich zo známych súvislostí a vkladá ich do celkom nezvyčajných kontextov, vytvára neologizmy. Touto hrou získava účinný prostriedok na vyjadrenie humoru vo všetkých jeho podobách: smiechu, posmechu i výsmechu. Nie je to však hra so slovami, ale skôr hravé použitie slova.

Z translatologického hľadiska je to asi najtvrdší prekladateľský oriešok. A prekladateľ sa neraz ocitá v úlohe „popolušky“. Na rozdiel od nej však jeho oriešky nemajú takú čarovnú moc. Hoci oddelí množstvo hrachu od šošovice, málokedy sú mu odmenou krásne šaty. Je rád, ak v oriešku nájde aspoň plátennú košeľu, do ktorej by obliekol kalambúr v cieľovom jazyku. A žiaľ, dosť často v oriešku nenájde vôbec

nič. Nevieť, či by prekladateľovi pomohli čarovné oriešky (možno aj áno, veď aj tie obyčajné vraj cibria mozog), ale s určitosťou viem, že mu pomôže iný, nemenej vzácny dar. Dar jazykového citu, zmyslu pre humor, kombinačných schopností a umenia pohrať sa so slovami. Dobre preložiť slovnú hračku vie len majster slova – Pán Prekladateľ. Nepreložiteľnosť a preložiteľnosť sa dokonca stala klasifikačným kritériom na rozlíšenie pravého kalambúru a podobných obrazných štylistických prostriedkov. Veď sa len skúste popasovať s kalambúrnou definíciou prekladu od iného majstra slova – J. W. Goetheho: *übersetzen ist übersetzen*. Je to slovná hra založená na homonymii sloviess s prízvučnou a neprízvučnou predložkou, sloveso *übersetzen* s neprízvučnou predložkou *über* znamená prekladať (z jazyka do iného jazyka) a sloveso s prízvučnou predložkou znamená prekladať, prenášať.

Ale poďme po poriadku a pozrime sa najskôr, aké jazykové štylizované prostriedky slúžia na vytvorenie kalambúru.¹⁴³

1. Ak je fonetická a grafická stránka slova rovnaká, ide o **HOMONYMIU**. Homonymia patrí medzi najproduktívnejšie spôsoby tvorby slovných hračiek.

Napr. *Nur Flaschen müssen voll sein (Iba fľaše musia byť plné)*. Tento kalambúr je postavený na opozícii *spisovný výraz vs. slangový výraz*. V rovine spisovného jazyka ide o celkom bežnú a gramaticky správnu vetu. Slovná hračka sa vytvára až v slangovej rovine. Slovo „*Flasche*“ (fľaša) je pejoratívnym označením neschopného človeka, slabocha. Prídavné meno „*voll*“ (plný) má v slangu význam „opitý“. V slangovej verzii by táto veta znela: *Iba neschopáci musia byť vždy naliati*.

Na homonymii sa veľmi často zakladajú rôzne vtipy. Napr.:

Заходит человек в новую квартиру. А там пусто. Только один гвоздь вбит в стенку, а на полу портреты Дмитрия Медведева и

¹⁴³ Príklady prevzaté z: Grassegger, H.: Sprachspiel und Übersetzung. Eine Studie anhand der Comic-Serie Asterix. Tübingen: Stauffenburg Verlag, 1985; Tęcza, Z.: Das Wortspiel in der Übersetzung. Stanislaw Lems Spiele mit dem Wort als Gegenstand interlingualen Transfer. Niemeyer, 1997; Glovňa, J.: Dynamika kódu řeči. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 2002; Ulbriková, S.: Wortspiel als Übersetzungsproblem. Diplomová práca. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 2004; Ščerbina, A. A.: Сушчність і іскусство словесной остроты (kalambura). Kiev, Izdatel'stvo Akademii nauk Ukrainkoj SSR, 1958.

Владимира Путина. Почесал он затылок и говорит: – Даже и не знаю, кого из них повесить, а кого к стенке поставить!

Humornosť tejto slovnej hračky je založená na homonymii sloviess *повесить* (zavesiť; obesiť) a *поставить к стенке*. Slovenčina má na tieto slovesá rôzne lexémy. Vo voľnom preklade by tento vtíp znel: Istý človek vojde do nového bytu a tam je prázdno. Na stene je len jeden klinec a na podlahe portréty D. Medvedeva a V. Putina. Poškrabe sa po hlave a hovorí: Ani neviem, ktorého z nich mám zavesiť na stenu (obesiť) a ktorého postaviť k stene (zastreliť).

Na podobnom princípe je založený aj tento vtíp:

Warum hat Müller seinen Sohn Hamlet genannt? Ja, sein oder nicht sein, das ist die Frage.

Tu vzniká zaujímavá a do slovenčiny nepreložiteľná slovná hračka, založená na tvarovej homonymii výrazu *sein* ako slovesa (byť) a *sein* ako privlastňovacieho zámena (jeho). V rovine slovesa je to narážka na klasickú hamletovskú otázku *Byť či nebyť* a v kalambúrnem použití predstavuje zámeno *jeho*. Vo voľnom preklade by táto veta znela: Prečo dal Müller svojmu synovi meno Hamlet? Nuž, či je to jeho syn, alebo nie, to je otázka.

2. Ak je fonetická stránka rovnaká, ale grafická je rôzna, ide o **HOMOFÓNIU**. Napr. *Der Lehrer lehrt Russisch, der Postangestellte leert den Briefkasten*. (Učiteľ učí ruštinu, poštový zamestnanec vyprázdňuje poštové schránky.) Do slovenčiny je tento kalambúr nepreložiteľný, pretože sloveso *lehren* (učiť, vyučovať) a sloveso *leeren* (vyprázdňovať) má rôzne lexémy, ale v nemčine majú obidve slovesá rovnakú fonetickú podobu.

Keď V. Huga prijímali do Francúzskej akadémie vied, jej predseda, ktorý jeho umeniu vôbec nebol naklonený, mu vyjadril poctu vetou, ktorá intonačne jasne dávala najavo dvojzmyselnosť založenú na homofónii: *Monsieur, vous avez introduit en France l'art scénique*. (Pane, do Francúzska ste zaviedli scénické umenie.) Výraz *l'art scénique* (scénické umenie) sa foneticky vyslovuje rovnako ako slovo *l'arsenic* (arzén). V prenesenom význame mu teda neprajný predseda naznačil, že svojím umením Francúzsko otrávil.

Na tvorbu homofonických slovných hračiek sú „ideálne“ jazyky, v ktorých sa podstatné mená píšú veľkým písmenom. Napr. nemecká veta *Ich habe in Berlin liebe Genossen* (Mám v Berlíne milých

súduhov, priateľov) má celkom iný význam, ak vymeníme vo vete veľké písmená: *Ich habe in Berlin Liebe genossen* (V Berlíne som si užíval lásku – sex).

3. Ak je fonetická stránka rôzna, ale grafická rovnaká, ide o **HOMOGRAFIU**. Slovných hračiek na homografiu je pomerne málo. Napríklad v ruštine: *Устáли? Разве бывает устáль у стали*. Sloveso *устáть* (unaviť sa) a podstatné meno *устáль* (hovorovo únava) sa rozložili na dve časti *у стáли* (pri stajni), čím celý výraz nadobudol celkom iný význam. Vo voľnom preklade: Unavili ste sa? Vari sa únava nachádza pri stajni? V nemčine vznikajú také kalambúry napríklad na základe rôznej výslovnosti podstatných mien, ktoré majú rovnakú grafickú podobu. Napr. vo vete: *Alle Montage nur lauter Montage* (Všetky pondelky len samé montáže). Tento kalambúr je založený na množnom čísle podstatného mena *Montag* (pondelok) a slove *Montage* (čítaj montáže – montáž).
4. Ak je fonická a grafická stránka rôzna, ale podobná, kalambúry sa vytvárajú na základe **PARONYMIE**. S týmto typom slovných hračiek sa relatívne často stretávame v bežnom živote, pretože funguje na tzv. *princípe nefunkčnej svetelnej reklamy*, kde jedno písmenko jednoducho *vyhasne*. Paronymia takmer nikdy nie je doslovne preložiteľná z východiskového do cieľového jazyka. Napr. v nemčine *WEIN(H)AUS; BIER(H)ALLE*. Ak by v týchto názvoch svietili všetky písmená, išlo by o celkom bežné označenie reštauračných zariadení. Kalambúr je založený práve na neosvetlenom písmene, ktoré úplne mení zmysel týchto výrazov. Lexéma *aus* a lexéma *alle* má totiž aj význam, že tovar je vypredaný. Obidva názvy tak signalizujú, že víno i pivo sa minulo. Analogickým prípadom by bol slovenský názov predajne *MÄSO – Z(E)LENINA*. Zriedkavejšie sa vyskytuje aj interlingválna paronymia. Za všetky jeden príklad z ukrajinčiny. Je to dialóg medzi Francúzom a Ukrajincom z románu O. Gončara:
 - a) Же ву... же ву...
 - b) Живу, кажеш. Хаэцьки прияздно хлопнув по його плечи.
 - c) Живи на здоров'я!

Prvá replika je založená na nedokončenej francúzskej vete *Je vois* (foneticky ž vua – vidím). Druhá zase na tom, že Ukrajinec identifi-

koval túto časť repliky ako slovo v materinskom jazyku (foneticky živu – žijem). Celý dialóg je interlingválnym nedorozumením. Vo voľnom preklade:

Francúz: Vidím... vidím...

Ukrajinec: Žiješ, hovoríš. – Chaеcki ho priateľsky poklepal po pleci. – Ži si! Nech ti zdravie slúži!

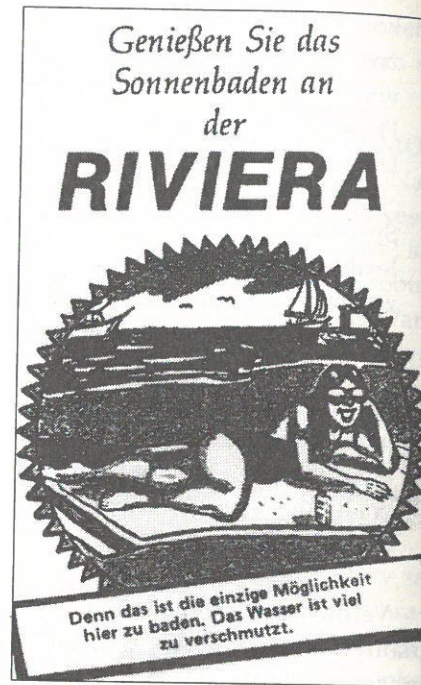
Špecifickým prípadom homoforiem sú slová, pri ktorých sa jedna lexikálna jednotka rozloží na viacero častí. V slovenčine je to napr. známy výrok rómskej spoluobčianky z relácie *Aj múdry schybí*, keď sa jej pýtali, čo znamená sloveso *asimilovať* a ona odpovedala *asi milovať*. V ruštine sa napr. vo výraze *ворон – вор он* slovo *ворон* (havran) rozložilo na slová *вор* (zlodej) a *он* (on); vo výraze *стихия – нушу стиху я* sa slovo *стихия* (živel) rozložilo na *стихи* (báseň) a osobné zámeno *я* (ja). V doslovnom preklade by tento kalambúr znel: Živel – píšem básne. Kalambúry tohto typu sú jednoducho nepreložiteľné.

Veľmi populárnou a účinnou sa slovná hračka stala v multimediálnych textoch, kde sa písané slovo kombinuje s grafickým zobrazením. Vedľa seba tak v kontraste vystupujú dva kódy: *verbálny* a *vizuálny*. Kalambúry tohto druhu sa vyskytujú v rôznych žurnalistických literárnych útvaroch a v komiksoch. Zvyčajne slúžia na vyjadrenie jemnej irónie alebo satiry. Jeden z titulkov v komikse ironizujúcom slávne osobnosti znie: *Berühmte Anmacher aus der Weltgeschichte – Marie Curie* (Známi zvodcovia zo svetových dejín – Mária Curie). Pod týmto titulkom je obrázok, na ktorom sa Mária Sklodowska pokúša vyznať lásku svojmu budúcemu manželovi slovami: *Mein lieber Pierre, ich liebe deine Ausstrahlung!* (Drahý Pierre, milujem tvoje vyžarovanie!) Kalambúr je založený na homonymii nemeckého podstatného mena *Ausstrahlung*, ktoré znamená vyžarovanie, ale aj žiarenie. Na pochopenie tejto slovnej hračky musí mať však prijímateľ aj všeobecné znalosti. Mal by vedieť, že Mária Curie-Sklodowska je dvojnásobnou nositeľkou Nobelovej ceny za fyziku a chémiu a spolu so svojim manželom Pierrom sa venovala výskumu rádioaktívneho žiarenia. Až na základe týchto mimotextových súvislostí pochopí prijímateľ jemnú iróniu kalambúru.

Druhá slovná hračka je z reklamného, či lepšie povedaného antireklamného spotu.

Genießen Sie das Sonnenbaden an der Riviera (Užite si slnečný kúpeľ na Riviére).

Slovnou hračkou je text v spodnej časti obrázku. Je založený na spojení substantíva *Sonnenbaden* (slnečný kúpeľ) a slovesa *baden* (kúpať sa). Keďže v slovenčine je podobné spojenie možné, preklad je relatívne ľahký. *Užite si slnečný kúpeľ na Riviére, je to jediná možnosť kúpania. Voda je veľmi znečistená.* Inou možnosťou by bolo postaviť v slovenčine kalambúr na dvojici slov *záplava* a *zaplávať si*. Vtedy by preklad znel *Užite/vychutnajte si leňošenie v záplave slnka/slnečných lúčov na Riviére. Je to jediná možnosť zaplávať si. Voda je príliš znečistená/špinavá.*¹⁴⁴ Keďže kalambúr ako prekladateľský oriešok je veľmi zaujímavý, pokúsili sme sa zistiť, ako by si s ním poradili študenti translatológie. Skúšobným testom prešli poslucháči 3. ročníka, ktorí už absolvovali teoretickú prípravu a poznali spôsoby prekladu obrazných pomenovaní. Pre študentov nemeckého jazyka sme vybrali komiks Kurta Halbrittera *Das Mädchen und die Weissmacherin*, ktorý patrí do kategórie satiricko-groteskných komiksov. V tomto konkrétnom príklade ide o parodizáciu reklamných spotov. Titulná postava prepadne vášni pracíh a bieliacich prostriedkov a skúša ich dovedy, kým nenarazí na taký, pri ktorom dospeje k záveru, že belšia jej bielizeň už ani nemôže byť. Plná bázne otvorí oči a vloží do práčky kus svojej bielizne. Na tento predtext nadväzuje sekvencia, ktorá je predmetom nášho záujmu.

Als ich die Augen wieder öffnete, wusste ich, dass es ein blendenderes Weiss nicht geben konnte. Vo voľnom preklade: *Keď som opäť otvorila oči, pochopila som, že oslepujúcejšia beloba už ani nemôže existovať.* Atribút *blendend* (oslepujúci) je použitý v nepriamom význame, zatiaľ čo vizuálny obraz poskytuje reálny „dôsledok“ oslepujúcej bielej, t. j. hlavnú postavu s „klasickými“ rekvizitami nevidiacich – bielou paličkou a čiernymi okuliarmi.

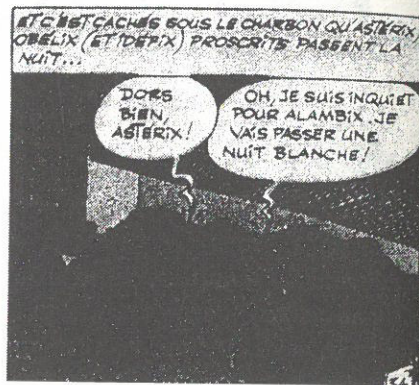
Ďalšia sekvencia pokračuje rétorickou otázkou: *Ob es heute noch ein so blendendes weisses Weiss gibt wie damals?* Vo voľnom preklade: *Kto vie, či dnes ešte existuje taká oslepujúco žiarivá beloba ako kedysi?* Odpoveď dievčaťa: *Ich weiss nicht* (Neviem) je založená na homofónii prídavného mena

¹⁴⁴ Ulbriková, S.: Wortspiel als Übersetzungsproblem. Diplomová práca. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa, 2004/69.

weiss (biely) a 1. osoby slovesa *wissen* (vedieť). Časť študentov sa pokúsila riešiť tento prekladateľský problém fónicky podobnou opozíciou „svietivá“ a „svitnúť“ a repliku *Ich weiss* preložili vetou *Mne nesvitlo*. Iní nadviazali na „pointové“ slovo *biely* a explikovali odpoveď dievčiny: *Neviem. Mám v hlave biele miesta*.

Pre študentov francúzskeho a anglického jazyka sme vybrali sekvencie zo série „klasického“ komiksu *Asterix*, vo francúzskom origináli *Le Boudier Arverne* a v anglickej mutácii *Asterix at the Olympic Games*. Vo francúzskej verzii sú Asterix a Obelix skrytí za horou uhlia. Obelix hovorí Asterixovi: *Dors bien, Asterix* (Dobrá noc, Asterix), Asterix odpovedá: *Oh, je suis inquiet pour Alambix. Je vais passer une nuit blanche!* (V doslovnom preklade: Robím si starosti o Alkoholixa. Strávim bezsennú noc!) Ak sa idiomatiký zvrät *une nuit blanche* interpretuje doslovne v rovine lexikálnych významov *biela noc*, vznikne sémantická opozícia medzi verbálnym znakom *blanc* – biely a ikonickým znakom reprezentovaným horou uhlia, t. j. *čierny (noir)*. Zachovať tento kontrast v preklade do slovenčiny nie je možné a študenti sa ho pokúsili riešiť identickou semiotickou operáciou – ambiguitovaným (dvojzmyselným) zvratom – a uvedenú repliku preložili výrazom: *Robím si starosti o Alkoholixa. Vidím to čierne*.

Ukážka pre študentov angličtiny je sekvenca zo série *Asterix at the Olympic Games*. Asterix spochybňuje víťazstvo Rimanov na olympijských hrách tým, že svoju silu získali vypitím čarovného nápoja. Rímania musia vyplaziť jazyky a tie sú modré – dôkaz doping. Veliteľ Rimanov si povzdychne a povie: *I am feeling rather blue myself!* Tento idiomatiký zvrät (v doslovnom preklade: Sám sa cítim dosť modro!) znamená, že je veliteľ Rimanov zničený, frustrovaný. Slovenčina nemá priamy ekvivalent, ktorý by daný duševný stav označoval farbou. Študenti sa preto pokúsili dosiahnuť štylistický efekt expandovaním výrazu a variantom: *Mne je tiež nanič. Už z toho pomaly modriem*.

Pozrime sa teraz, aké prekladateľské postupy sa dajú pri preklade kalambúru použiť.

- Pre slovnú hračku vo východiskovom jazyku existuje ekvivalent s rovnakým zmyslom. Tento jav je síce zriedkavý, ale nájdu sa aj kalambúry, pri ktorých prekladateľ v oriešku objaví adekvátny odev. Napr. vo vtipe postavenom na homonymii slovesa *перекусить* (zahryznúť do niečoho/niečo zjesť). Podobná dvojica lexém existuje aj v slovenčine, preto sa tento kalambúr dá preložiť doslovne.

Клиент – официанту:
 – У вас найдется что-нибудь перекусить?
 – Кусок медного провода вас устроит?

 V preklade by tento kalambúr znel: Host sa pýta čašníka: *Nenašlo by sa niečo na zahryznutie? A čašník odpovedá: Stačil by vám kúsok medeného drôtu?* Nájdenie adekvátneho doslovného ekvivalentu je však pri preklade kalambúru veľmi zriedkavé.
- Slovná hračka z východiskového jazyka je preložená podobnou slovnou hračkou v cieľovom jazyku. Slová vôbec nemusia byť identické, ide výlučne o zmysel. Kalambúr v cieľovom jazyku je vlastne analógiou ku kalambúru východiskového jazyka. Napr. v rozhovore z čitateľskej ankety respondent na otázku reportérky *Wie fanden Sie den Artikel über Mumps?* (Ako sa vám páčil článok o mumpse?) Respondent odpovedá: *Zufällig beim Auskippen des Papierkorbs*. (Náhodou, keď som vysýpal smetný kôš.) V doslovnom preklade sú tieto repliky nezmyselné. Kalambúr je totiž postavený na homonymii nemeckého slovesa *finden*, ktoré znamená páčiť sa, ale aj nájsť. Prekladateľ by mohol použiť analogické výrazové prostriedky v cieľovom jazyku, ktoré by zachovali zmysel kalambúru. Napr.

Reportérka: Ako sa vám páčil článok o mumpse?
 Respondent: Ja som ho nepáčil, normálne som ho nalistoval.

 Iný príklad z ruského jazyka. *Я в такой же мере был когда-либо в Индии, как та индейка, которую мне вчера подавали к обеду.* (Ja som bol práve tak v Indii, ako tá morka, ktorú som mal včera na obed.) Kalambúr je založený na podobnosti slov *Индия* a *индейка*. Slovenský prekladateľ by si mohol nájsť analogickú slovnú hračku postavenú napríklad na podobnosti slov *Kurilské ostrovy* a *kura*.
- Slovná hračka sa v cieľovom jazyku vyjadří nekalambúrnymi výrazovými prostriedkami, alebo sa preloží len časť kalambúru, napr.

slovná hračka J. W. Goetheho: *Ich habe keine zusammenhängenden Gedanken, sie hängen aber alle zusammen an Ihnen.* (Nemám žiadne súvislé myšlienky, ale všetky moje myšlienky súvisia s vami.) V slovenskej verzii sa síce stratila druhá časť kalambúru (odlučiteľná predpona slovesa hängen), ale kalambúr aj napriek tomu vyvoláva podobný komický efekt.

- Slovná hračka sa preniesla do cieľového jazyka bez toho, aby sa preložila, prípadne prekladateľ stručne naznačil, o čo v nej ide. Tento spôsob sa dá použiť napr. pri slovných hračkách z latinčiny. Prekladateľ však musí vedieť odhadnúť cieľového čitateľa, t. j. zväžiť, či jej bude na základe svojho skúsenostného horizontu rozumieť. Napr. kalambúr *Studiosus sine studio sus est* (Vedec/študent, ktorý študuje bez vášne/útrapat, je sviňa) vznikol rozložením slova *studiosus* na *studio sus*.
- Kalambúr vo východiskovom jazyku sa v cieľovom jazyku nahradí inými obraznými výrazovými prostriedkami (napr. metaforou, aliteráciou, oxymoronom, paradoxom a pod.).
- Slovná hračka je nepreložiteľná a jednoducho sa z textu vynechá. Prekladateľ však túto stratu musí vykompenzovať na inom mieste cieľového textu, tam, kde autor nepoužil obrazné prostriedky, aby sa zachovala celková expresivita textu.
- Edičné techniky (prekladateľ vysvetlí kalambúr v poznámkach pod čiarou).

Pre nemčinárov sme pripravili jeden skúšobný test, v ktorom je pointa celého textu založená na kalambúrnych výrazových prostriedkoch. *Želáme vela tvorivých síl.*

Warnung an alle Mitarbeiter

In unserem Unternehmen konnten bereits einige Terroristen identifiziert und gefasst werden.

Es handelt sich dabei um die harmlosen Mitläufer **Bin Da**, **Bin Spät**, **Bin Müde**, **Bin Kaffeetrinken**, **Bin Rauchen** und **Bin Essen**.

Die Mitarbeiter **Bin Pinkeln** und **Bin im Lager** konnten ebenfalls ermittelt werden. Sie werden als harmlos eingestuft und sind unter Quarantäne gestellt worden.

Auch die äußerst gefährliche Terroristin **Bin Schwanger** konnte dingfest gemacht werden.

Nur der Topterrorist **Bin Arbeiten** konnte bis jetzt trotz intensiver Suche in unserer Firma nicht gefunden werden.

ACHTUNG: **Bin Arbeiten** verbreitet äußerst gefährbringendes Gedankengut!

Er versucht sogar die Terroristengruppe **Bin Faul** zu unterwandern und zur Umkehr von ihrem Fundamentalglauben zu bewegen.

Gehen Sie ihm aus dem Weg und meiden Sie jeden Kontakt!

Nach Rücksprache mit unserer Geschäftsleitung besteht aber kein Grund zur Panik. Es ist äußerst unwahrscheinlich, dass sich **Bin Arbeiten** ausgerechnet in unserer Abteilung aufhält. Es gibt in unserem Verein absolut niemanden, auf den diese Beschreibung auch nur im Entferntesten zutrifft.

Ebenfalls konnte der als **Bin im Meeting** bekannte Topterrorist bis heute nicht ausgemacht werden.

Es wird vermutet, dass er sich auch als **Bin Wichtig**, **Bin Boss** oder **Bin Chef** ausgibt.

Bin beim Kunden gilt auch als nicht fassbar.

Niemand hat ihn bis jetzt gesehen – ALSO VORSICHT!

In unserer Abteilung wird auch intensiv nach **Bin nicht Zuständig** gefahndet.

Es wurden schon mehrere Verdächtige vernommen, aber niemand wurde bisher verhaftet.

Ihr Sicherheitsbeauftragter

Bin Wachsam

4.3 Okrídlené výrazy, frazeologické spojenia, frazeologizmy

Okrídlené výrazy (názov *epea pteróenta* pochádza zo starej gréčtiny a doslova znamená *slová s krídlami*). Toto pomenovanie je príznačné, pretože tieto slová nezostali uzavreté v stránkach kníh, neupadli do zabudnutia, ale rozleteli sa do sveta, takže aj ten, kto nikdy nečítal Hamleta, iste počul výroky ako *Byť či nebyť*; *Niečo je zhnité v štáte dánskom*. Známe sú aj Cézarove okrídlené vety *Kocky sú hodené* (*Alea iacta est*); *Prišiel som, videl som, zvíťazil som* (*Veni, vidi, vici*) – mimochodom, tento výrok poznali v prekvapivo veľkom počte aj respondenti z relácie *Aj múdry schybi*, a to je už čo povedať. Nesmrteľným je aj výrok Fausta J. W. Goetheho *Postoj, chvíľa, si krásna* a pod. V ruštine patria k obľúbeným okrídleným výrazom názvy Krylovových bájok *Лебедь, Пак и Цыка* a pod.

Nemenej známymi sú alúzie (odkazy) na Bibliu – *Ecce homo* (Ajhľa, človek); *Ecce lux* (A bolo svetlo) – alebo na mytológiu, napr. *jablko sváru*, *Pyrhovo víťazstvo*, *Augiášov chliev*, *Achilova päta* a pod. Tieto okrídlené výrazy nie sú problematické ani pri preklade (prinajmenšom do európskych jazykov), pretože spravidla majú svoj ekvivalent v cieľovom jazyku. Tu skôr zohráva úlohu kulturologická kompetencia prekladateľa, aby dokázal odhadnúť, či cieľový prijímateľ bude poznať okrídlený výraz, alebo bude nutné alúziu krátko uviesť, vysvetliť, a to buď priamo v texte, alebo v poznámkach. O tom rozhoduje aj žánér textu a funkcia okrídleného výrazu.

V ostatnom období sa častým zdrojom okrídlených výrazov stávajú názvy literárnych diel. Niektoré z nich sú natoľko známe, že si nevyžadujú žiaden komentár (napr. *Sofiina voľba* W. Styrona; *Červený a čierny Stendhala*), ale poniektoré sú často natoľko späté s východiskovou kultúrou, že ešte nestihli preletieť aj do iných jazykov, a vtedy sa prekladateľ obyčajne uchýli k prekladu ich zmyslu, alebo použije analogické obrazné pomenovanie (napr. frazeologizmus), ktoré vyjadruje ich posolstvo. V nemeckej literatúre sú to napríklad názvy diel H. Bölla: *Haus ohne Hütter*, ktorý sa používa v situáciách, keď sa istá činnosť realizuje neorganizovane, živelné; *Das Brot der Frühen Jahre*, ktorý sa používa na opis ťažkých začiatkov istej činnosti alebo predchádzajúcej životnej etapy. Dielom G. Grassa *Die Plebejer proben den Astand* sa označuje ne-

konštruktívna, ale ostrá kritika. Okrídleným výrazom z diela W. Borcherta *Draußen vor der Tür* sa charakterizuje vyvrhel spoločnosti (outsider) alebo človek, ktorého vylúčili z istej činnosti.

Tieto okrídlené výrazy sa s obľubou využívajú v publicistických textoch. Ďalším zdrojom týchto obrazných pomenovaní sú jednotlivé výroky známych i menej známych členov daného jazykovo-kultúrneho spoločenstva (napr. výrok J. F. Kennedyho *Som Berlinčan* alebo Bismarckov výrok *Aj hlúposť je dar boží*). Často sa dopĺňajú o nové aktualizátory. Napr. známa fráza z obdobia bývalého režimu *Proletári všetkých krajín, spojte sa!* sa v novinovom titulku doplní o slovo *prepáčte* (*Proletári všetkých krajín, prepáčte!*), alebo sa rôznym spôsobom modifikuje a aktualizuje, napr. *Novinári všetkých krajín, klepte politikom po prstoch!*¹⁴⁵

Na Slovensku sa už stali okrídlenými výrazmi výroky *O tom potom* alebo *Na Slovensku je to tak*. V prípade prekladu týchto nových okrídlených výrazov má už prekladateľ ťažšiu úlohu, pretože niektoré z nich sú späté s aktuálnym politickým, resp. kultúrnym dňaním v danej krajine. Musí jednoducho vedieť, či výrok vo funkcii okrídleného výrazu je „prenosný“ aj do inej kultúry v originálnej podobe (pretože viacero krajín spája rovnaká historická skúsenosť, napr. výrok *Proletári všetkých krajín, spojte sa!* naozaj spája všetky krajiny bývalého východného bloku), alebo či zatiaľ „lieta“ len v rámci daného jazykovo-kultúrneho spoločenstva a je potrebné ho explikovať.

Obraznosť v jazyku sa veľmi často vyjadruje aj frazeologickými spojeniami a frazeologizmami. Na jednej strane sú tieto štylizované prostriedky univerzálnym ľudským fenoménom, na druhej strane sa v nich výrazne prejavuje to, čo sme v prípade metafory vyjadrili ako *rôzne videnie sveta*. Výstižná je ich definícia z pera F. Mika: *Frazeologizmy ako obrazné výrazy životných skúseností predstavujú múdrosť pokolení. Je to dielo generácií a vekov. V tomto zmysle majú potom vlastne kultúrnu hodnotu. Sú výrazom a odrazom myslenia, čítania, hodnotenia, morálneho profilu, temperamentu, životného štýlu a vôbec materiálnej a duchovnej kultúry istej spoločnosti.*¹⁴⁶

Rôzne videnie sveta sa neprejavuje len vo frazeologizmoch, ktoré sú viazané na istú špecifickú skúsenosť daného jazykovo-kultúrneho

¹⁴⁵ Pozri Sipko, J.: Texty so zvýšenou etnokultúrnou konotáciou. Prešov: Prešovská univerzita, 2002. ISBN 80-8068-143-0.

¹⁴⁶ Porovnaj Miko, F.: Fenomenológia čítania a diela. In: O interpretácii umeleckého textu 13. Nitra: Pedagogická fakulta, 1991, s. 7-38. ISBN 80-85183-43-9.

spoločenstva, ale aj pri celkom bežných frazeologizmoch, ktoré patria do „univerzálneho repertoára“ obrazných pomenovaní. Tak napr. podobnosť vidia národy v rôznych figuratívnych prirovnaniach. Zatiaľ čo v slovenčine a v nemčine sa ľudia podobajú *ako vajce vajcu*, ruština vidí podobnosť *v dvoch kvapkách vody*, angličtina *v dvoch hráškoch*. Pri obraznom vyjadrení deja, ktorý sa odosielateľovi zdá taký absurdný, že pociťuje potrebu vyjadriť ho rovnako absurdným frazeologizmom, sú národy v opise nereálnosti veľmi kreatívne. Kým v slovenčine hovoríme, že sa niečo uskutoční až vtedy, *keď budú Cigáni z neba padať*, Nemci používajú výraz *wenn die Hunde mit dem Schwanz bellen* (až keď budú psy štekať chvostmi). Angličania vyjadrujú tento jav frazeologizmom *when the moon turns green cheese* (až keď sa mesiac zmení na zelený syr), Rusi výrazom *Kozda rak свистнет и рыба запоет* (keď začne rak písať a ryba spievať).¹⁴⁷ Veľké rozdiely sú v bežnom frazeologizme, používanom na vyjadrenie zbytočnosti: *nosiť drevo do lesa/liat vodu do mora*. Zatiaľ čo slovenčina vyjadruje tento jav sémanticky priehľadným spojením, nemčina zbytočnosť vyjadruje zvratom *Eulen nach Athen tragen* (nosiť sovy do Atén); v angličtine je to *to carry coals to Newcastle* (nosiť uhlie do Newcastlu – toto anglické mesto je známe veľkými uhoľnými ložiskami a vývozom uhlia) a v ruštine *ехать в Тулу со своим самоваром* (chodiť do Tuly s vlastným samovarom – mesto Tula je známe výrobou samovarov). Popri známých, univerzálnych frazeologizmoch (často nazývaných aj internacionálnymi) existujú aj frazeologizmy, ktoré nemajú v cieľovom jazyku zodpovedajúci ekvivalent a sú nositeľmi špecifických konotácií, ktoré musí prekladateľ poznať, aby ich nepoužil nevhodne.

Štýlové registre (neutrálne, eufemistický, pejoratívny, ironický, administratívny, knižný, hovorový a pod.) sú pri preklade figuratívnych prostriedkov veľmi dôležité, pretože sú tiež kultúrne podmienené. Napr. taký, na pohľad nevinný, frazeologizmus *Vitamin B haben* (dosl. mať vitamín B – frazeologicky mať konexie, styky), ktorý je z jazykového hľadiska ľahko preložiteľný kalkom, má konotáciu *nekalých obchodov*, a preto sa nedá použiť v bežnom spojení *mať kontakty na potrebných miestach*. Ostražitosť je potrebná aj pri rôznych frazeologicko-metaforických porovnaniach, pretože napr. v angličtine aj ten najväčší opilec je opitý ako lord (*as drunk as a lord*).

¹⁴⁷ Príklady prevzaté z: Vlachov, S. – Florin, S.: *Neperevodimoje v perevode*. Moskva: Meždunarodnyje otnošenija, 1980.

V jazykoch sú často možné alternatívne vyjadrenia rôznych frazeologizmov s rôznym konotačným nábojom a o výbere správneho ekvivalentu rozhoduje kontext. Napr. nemecký frazeologizmus *in Hülle und Fülle leben* (žiť v hojnosti) by mal v preklade do slovenčiny niekoľko frazeologických variantov i nefrazeologických obrazných vyjadrení (*žiť na vysokej nohe; žiť si ako prasa v žite; mať peňazí ako pliev* a pod.). Ak by tento frazeologizmus vyslovila tínedžerka z poviedky *Warum?* od Heike Ainetter na charakterizáciu otca svojej priateľky s dávkou pohrdania a zároveň i závidi vo vete *Ihr Papa, der Herr Direktor, hat es ja in Hülle und Fülle*, prekladateľ by zrejme vylúčil knižnejšie, menej expresívne varianty ako *žiť na vysokej nohe, žiť v hojnosti* a rozhodoval by sa medzi možnosťami *mať peňazí ako pliev* alebo nefrazeologickom, ale expresívnym vyjadrením asi najbližšom tínedžerskej reči: *je riadne zazobaný*.

Ak v jazyku existujú dva a viac variantov, je pri preklade dôležité aj kritérium frekventovanosti jednotlivých variantov. Napr. pre nemecký frazeologizmus *Das ist starker Tabak* (to je silný tabak) má slovenčina dva varianty: *to je silný tabak* a *to je silná káva*. Častejšie sa používa druhý variant.

Spôsoby prekladu frazeologizmov

1. Preklad frazeologizmov z východiskového jazyka do cieľového identickým frazeologizmom z hľadiska lexikálneho vyjadrenia (obrazu) i zmyslu. Napr. k frazeologizmom v nemčine *mit dem Feuer spielen*; v anličtine *play with fire*; vo francúzštine *jouer avec le feu*; v ruštine *играть с огнем* existuje rovnako doslovný ekvivalent *hrať sa s ohňom*.
2. Preklad frazeologizmu z východiskového do cieľového jazyka:
 - a) podobným obrazným vyjadrením, ale rôznou formou, napr. *böhmisches Dorf* (dosl. česká dedina) slovenským ekvivalentom *španielska dedina*; b) frazeologizmom s iným obrazným vyjadrením, ale rovnakým zmyslom, napr. anglický frazeologizmus *be born with a silver spoon in one's mouth* (dosl. narodiť sa so striebornou lyžičkou v ústach) sa preloží do slovenčiny ako *narodiť sa pod šťastnou hviezdou* alebo *narodiť sa v košielke*.
3. Ak v cieľovom jazyku neexistuje žiaden podobný frazeologizmus, využívajú sa podobné spôsoby prekladu, ako sme uviedli pri preklade metafory: a) neobraznými výrazovými prostriedkami, napr.

v slovenskom jazyku neexistuje frazeologizmus *bread – and butter letter* (ďakovný list za pohostinnosť); b) inými formami obraznosti alebo expresivity, opisom, napr. ruský frazeologizmus *дамь дыба* (hrubé ľudové vyjadrenie, že niekto zomrel) – v tomto prípade *zdochnúť, zgegnúť*.

Ján Buzássy raz o preklade povedal, že prekladateľ by mal mať dve hlavy. Jednu hlavu originálu a druhú hlavu z domáceho jazyka, a preklad by mal byť vzájomným porozumením a dohodou medzi dvoma hlavami. A prekladateľ musí túto dohodu hľadať. Často narazí na zamknuté dvere, do ktorých nepasuje nijaký kľúč, ktorý pozná. Musí začať čarovať. Začínajúci prekladateľ netuší ten poklad márnosti a nevie, že pobeží uličkou hanby, kde ho každý môže udrieť za chybu, ktorú spravil. Ale už cíti opojenie z toho, že robí, čo sa nedá, a tento pocit môže byť naozaj kráľovský.¹⁴⁸

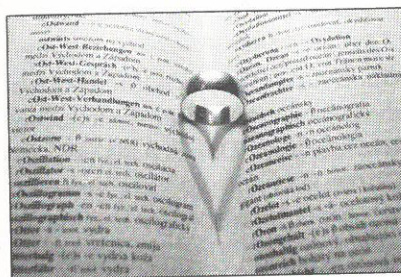
¹⁴⁸ Cit. Buzássy, J.: O preklade. In: Jedna báseň, dva jazyky. Zost. J. Gavura. Prešov: Prešovská univerzita, 2008/10.

5

LEXIKOGRAFIA alebo
LÁSKA NA DRUHÝ POHLAD

S lexikografiou je to podobne ako s láskou na druhý pohľad. Prvý pohľad je väčšinou nedobrovoľný a často aj neradostný. Nedobrovoľný preto, pretože človek siaha po slovníku vtedy, keď niečo nevie, čo už je samo osebe neradostné. Tento pocit sa ešte môže vystupňovať, keď in-

formáciu, ktorú v slovníku chceme nájsť, nenájdeme, pretože je slovník buď malý a hľadanú informáciu neobsahuje, alebo je zas veľmi veľký a hľadaná informácia je ukrytá v spleti iných informácií. Hľadáme teda neúnavne ďalej a nakoniec sa do slovníkov zamilujeme¹⁴⁹. Je to skutočne zvláštny pocit.

Možno si povieť: „Prečo sa musíme učiť teóriu o slovníkoch? Prelistovať slovník vie predsa každý.“ „Dnes už málokto používa printové slovníky. Všetko nájdeme predsa na internete.“ Aj s takýmito, niekedy až šokujúcimi, výpoveďami sa môžu stretnúť pedagógovia na prvých seminároch a prednáškach v rámci predmetu *lexikografia*, ktorý je súčasťou učebných plánov v študijnom odbore prekladateľstvo a tlmočníctvo. Načo potrebuje prekladateľ poznatky z odboru lexikografia? Čím sa zaoberá lexikografia? V čom môže lexikografia pomôcť pri preklade a tlmočení? Aj odpovede na takéto otázky nájdete v tejto kapitole. Predtým sa ale pokúste zodpovedať nasledovné otázky, resp. doplniť výpovede v tomto malom teste:

- Doplníte vetu: Dobrý slovník je taký, v ktorom...
- Aké typy slovníkov poznáte?
- Prekladateľovi stačí pre prácu dvojjazyčný slovník, v ktorom sa nachádza viac ako 150 000 heslových slov. ÁNO – NIE (ak nie, prečo?)

¹⁴⁹ porov. Herbst, T./Klotz, M.: *Lexikografie*. Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 2003, s. 13. ISBN 3825282635.